لێكۆڵینەوە

چەمك و ستاتیكای شوێن لە ئەدەبدا

سەباح ئیسماعیل

كەركووك ٢٠٠٥

ناوی كتێب: چەمك و ستاتیكای شوێن لە ئەدەبدا
بابەت: لێكۆڵینەوە
دانانی: سەباح ئیسماعیل
لە بڵاوكراوەكانی لقی كەركووكی یەكێتیی نووسەرانی كورد ( )
دەرهێنانی هونەری و بەرگ: ئەنجام بابان
پیت لێدان: زەینەب جوبرائیل — ئەنجام
سەرپەرشتی چاپ: حەمە سەعید زەنگنە
چاپخانە: ئەرابخا - كەركووك
چاپی یەكەم: كەركووك - ٢٠٠٥

پێشکەشە بە:

- رۆحی من "زانا".

لەبری پێشەکی:

پێویسترین دەقێك تینوێتی ئەدەبەکەمان بشکێنێ و رۆحی بەبەردا بکات و گوڕوتینی بە بەردا بخات، رەخنەو لێکۆڵینەوەیە. لە غیابی رەخنەو لێکۆڵینەوە بۆشایی و کەلێنی گەورە بە جەستەی ئەدەبی کوردییەوە دیارە. مخابن پسپۆڕانی رەخنەو لێکۆڵینەوە نووس، لای خۆمان، لە پەنجەکانی دەستێك تێناپەڕن. کە ئەوانیش هەندێ جار مەیدانەکە بەجێ دێڵن و روو لە بابەتی دی دەکەن. هەر لەبەر بزری رەخنەو لێکۆڵینەوەشە، مەیدانەکە سستی پێوە دیارە و چەندین چیرۆك و شیعرو شانۆنامەو رۆمانی نایاب و دەقی زیندوو دەنووسرێن، ئنجاش بێ دەنگی و لەسەر نەنووسین زیندە بەچاڵیان دەکاو لەبیر دەکرێن. بێگومان هۆی سەرەکیی کەمی پسپۆڕ لەم بوارەدا، دەگەڕێتەوە بۆ هۆیەکی گرنگ، ئەویش ئەوەیە، کە ئەو بوارانە پێویست بەژێرخانێکی بەرینی مەعریفی دەکەن،ئەمەش هێند بە ئاسانی نایەتە دەست، چونکە رەخنەنووس یا لێکۆڵیار بێ ژێرخانی مەعریفی، غەدرێکی گەورە لەخۆی دەکاو، دەقەکەش بەلارێدا دەبات.

من لەم کتێبەدا، کە (کۆمەڵێ نووسینی پرش و بڵاون، لەملاو لەولا بڵاوم کردوونەتەوە)، هەوڵم داوە خوێندنەوەیەکی نوێ بۆ چەند دەقێك بکەم، کە کاریان لێ کردووم و جوانکاریم تێیاندا بینیوەتەوە، جگە لەوەی تا ئێستا لەسەریان نەنووسراون. ئەمەش بەپشت بەستن بە چەمك و زاراوەگەلی نوێی رەخنەیی. دەکرێ دەقەکانی ئەم کتێبە پۆلێن بکرێن بەدوو بەشەوە:

یەکەم: لێکۆڵینەوەی تیۆری.

دووەم: لێکۆڵینەوەی تەتبیقی.

ئەمیش لە لێکۆڵینەوە لەسەر چیرۆکەکانی (جەلیل کاکەوەیس و ئەحمەد محەمەد ئیسماعیل و سەلاح عومەر و محەمەد سەعید زەنگنەو شیرین.ك)دا پیادەکراوە. لەگەڵ بابەتێك لەسەر قەیرە کچیی لە چیرۆکی کوردیدا و خوێندنەوەیەك بۆ هۆنراوەی (تەبایی و ململانێی نێوان هاوولاتییە ئەلەکترۆنییەکانی کۆماری لەتیف هەڵمەت).

بێگومان هیچ خوێندنەوەیەك دوا خوێندنەوە نییەو هەموو دەقێك هەڵدەگرێ چەندین خوێندنەوەی بۆ بکرێت...

سەباح ئیسماعیل – کەرکوك

٢٠٠٥/١٠/١٥

چەمکی شوێن و جوانکارییەکانی لای
یاسین النصیر

کاتێك کتێبی (جوانکارییەکانی شوێن)ی گاستۆن باشلار وەرگێڕرایە سەر زمانی عەرەبی، ئیدی ئەم کتێبە بەپێزە کلیلێك بوو و دەروازەی داخراوی ئەو بابەتەی خستە سەر گازی پشت و کیشوەری بابەتی شوێنی دۆزییەوە و (هەڵسەنگێنرا بەوەی کە شۆڕشێکی کۆپەرنیکی لە بواری ستاتیکادا هەڵگیرساندووە)[1].

تا ئەوکاتە تەنیا شوێنی تاك ڕەهەند ئامادەیی هەبوو و لە شوێنی جوگرافی خاڵی کرا و لە مانا فەلسەفییەکەی تێپەڕی نەکردبوو و هەمیشە چەمکی سیاسی شوێن زاڵ بوو بەسەر چەمکی شیعریی شوێندا، کە دەکاتە زاڵبوونی جوگرافیای سیاسی شوێن بەسەر جوگرافیای شیعریی شوێندا. مەبەست لە باس کردنی شوێن مامەڵەکردنێکی فەلسەفییانە و ئیستاتیکییانەیە لەگەڵ شوێندا، ئەو شوێنەی، کە چەمکی نەبینراو و دیوی دووەمی هەیە، وەکو ئەوەی کاتێ (کە دەرگایەك دەخەینە سەر پشت یا سەر لە پەنجەرەیەکەوە دەردێنین، ئەوا ولاتێك دەبینین، یا پەڵە زەوییەك کە ململانێکانی لەخۆ گرتووە، یاخود گوندێك شینایی لێ دەڕوێ و پیت و فەڕی دەبێت)[2].

یەکێ لەو نووسەرە پڕ بەرهەمە عەرەبانەی، کە ساڵانێکی زۆری تەمەنی بۆ لێکۆڵینەوە لە شوێن تەرخان کرد و بۆچوونێکی زانستی و دیالێکتیکی دا بەشوێن، (یاسین النصیر)[*]ی گەورە ڕەخنەگری عیراقییە، کە تا ئێستا ئەم کتێبانەی لەسەر شوێن نووسیون:

١- الرواية والمكان، ج١، سلسلة الموسوعة الصغيرة (٥٧)، دار الحرية للطباعة، بغداد ١٩٨٦.

٢- دلالة المكان في قصص الأطفال، دار ثقافة الأطفال، بغداد ١٩٨٥.[**]

٣- الرواية والمكان، ج٢، سلسلة الموسوعة الصغيرة (١٩٥)، دار الحرية للطباعة، بغداد ١٩٨٦.

٤- أشكالية المكان في النص الأدبي، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد ١٩٨٦.

٥- جماليات المكان في شعر السياب — دار المدى — دمشق ١٩٩٥.

شوێن لای (یاسین النصیر)ی پسپۆر لە بواری ڕۆڵ و چەمکی شوێن لە ئەدەبدا، دەکرێت بەسێ بەشەوە:

١- شوێنی گریمانکراو (المكان المفترض).

ئەمیش دەکرێت بەدوو بەشەوە:

أ- شوێنی یۆتۆپیی گریمانکراو.

ب- شوێنی کۆمەڵایەتیی گریمانکراو.

شوێنی گریمانکراو ڕۆڵەی خەیاڵی ڕووتە، دەکرێ هەندێك لە تایبەتمەندییەکان لە واقیعەوە وەرگرێت، بەڵام بەدیاریکراوی نا. بۆیە گەر بکرێت پاش سەد ساڵی دی ئەو چیرۆکە یا ڕۆمانەی زەمینەیان لەسەر ئەم جۆرە شوێنە بنیات نراوە، بخوێنیتەوە، ناتوانیت بیناسیتەوە و بزانیت سەر بەکام ڕۆژگارە. واتە مێژووی گشتیی ونەو کاتیش بزر، جگە لەوەی شوێنی ناسراویش تێیدا بزرە. چونکە باس لە شوێنی گشتی دەکات، ئەمەش نەك بۆ مەبەستێکی فکری، بەڵکو لەبەر ناتەواوی لە بینا هونەرییەکەی. نووسەران لە ڕێگای گریمان

کردنەوە کاتێك دەیانەوێ جیهان بگۆڕن، ئەوەیان لەبیر دەچێت، کە شوێنێك بۆ ئەم خەباتە ڕەمەکییەیان دەستنیشان بکەن، یا بەشداربن لە گۆڕینی واقعی خۆیان. یاخود کاتێك کە بیانەوێ پاڵەوانەکەیان لە ئاسمانی خەیاڵ و سیحردا بفڕێنن، ئەوە لەبیر دەکەن، کە ڕۆڵەی زەوی و سەدەی نوێن و، دەبێ لەسەر زەوی واقع بنیشنەوە.

بۆیە شوێنی گریمانە بە بەردەوامی تووشی فڕین و یۆتۆپیا و خۆش باوەڕیت دەکات. لە ئەدەبی جیهانیشدا هەر لە زووەوە پەنا بۆ ئەم شوێنە گریمانکراوە براوە، وەکو: کۆمارەکەی ئەفلاتۆن و (سیاسەت)ی ئەرستۆ و (یۆتۆپیا)[***]ی تۆماس مۆر (١٤٧٧-١٥٣٥) و (شاری خودا)ی ئۆگستینۆس و (المدینة الفاضلة)ی فارابی (٨٧٠-٩٥٠ز) و ڕۆمانی (لیس ثمة أمل لکلکامش)ی محمد عبدالمجید و ڕۆمانی (المخلوقات)ی فاضل العزاوي.

٢- شوێنی بابەتی (المکان الموضوعي):

تایبەتمەندی ئەم جۆرەیان لەوەدا خۆ دەبینێتەوە، کە پێکهێنەرەکان لە ژیانی کۆمەڵایەتییەوە هەڵدەهێنجێنێت. بارودۆخە گشتییەکە دەیسەپێنێ بەسەریا تا شوێنێکی داخراو بێت. وەکو: بەندیخانە، دوورخراوگە، ئاسایشگە، شێتخانە، بەرەکانی جەنگ.

لەگەڵ ئەوەی، کە شوێنێکی داخراوە، بەڵام کراوەیە و بۆ هزر و ڕامان لەسەر پشتە، ئەگەرچی لای نووسەری بێ دیدگا و بیرتەسەك تەنگتر دەبێتەوە. شوێنی بابەتیی بە شوێنێکی کاتی دادەنرێت، چونکە بەتێپەڕبوونی کات و فراوانبوونی هزر و گۆڕانی بارودۆخەکە، دەکرێ لێی ڕزگار بیت و سەربەخۆ بیت.

لە هونەردا جیاوازی لە نێوان شوێنی کراوە و شوێنی داخراودا بەرچاو ناکەوێ. بەڵام لای هونەرمەند ڕەنگە شوێنی داخراو بەهای هونەری و ستاتیکی زیاتر بێت، هەرچەندە ڕووبەرێکی دیاری کراویشی هەبێت. نووسەران لەم ڕێگایەوە دەیانەوێ شتە تایبەتییەکان تێکەڵ بەشتە گشتییەکان بکەن، ژیانی پاڵەوان لە ژوورە تەنگ و تاریکەکان لەلایەکەوە، لەلایەکی دیشەوە چۆنێتی ژیانی کۆمەڵانی خەڵکی لە قۆناغێکی مێژوویدا. هەروەها تێکەڵ باری دەروونی تاك لەگەڵ باری دەروونی کۆمەڵانی خەڵك بەگشتی. ئەم دوو تێکەڵییە جووڵەی کردار لە چیرۆك و ڕۆماندا دەردەخەن. زۆربەی ئەو نووسەرانەی کێڵگەی ئەم شوێنە دەکێڵن، بابەتەکانیان زیاتر بەلای لایەنە ڕامیارییەکەدا لار دەبنەوە. دەرگا دەلاقەیەکی گەورەیە بەڕووی جیهاندا، بەڵام دەلاقەیەکە بوونی قورسە، سڵی لێ دەکرێتەوە، جیڕەی ترس دەخاتە دڵەوە، کردنەوە و داخستنی حسێبی خولەکی بۆ دەکرێت، وەکو ئەوەی دەروازەیەك بێت بۆچوونە ناو جیهانی دەرەوە، نەك بۆ جیهانی ناوەوە، کەسانی وەستاو لەبەر دەرگاکە وەکو ئەوەی بیانەوێ بەرەو نادیارێك بچنە ژوور، بەرەو تاریکی، کەم قسەکردن، هاوار وناڵە ناڵ، دۆزەخی تەنیایی، مردن...

لە هەندێك لە چیرۆك و ڕۆمانەکاندا شوێن ون دەبێ و تێکەڵ بە هزر دەبێت، نموونەی بەکارهێنراو و بەرجەستەکراوی ئەم جۆرە شوێنە:

(دایك)ی گۆرکی و (رجل الأسوار)ی عبدالاله عبدالرزاق و (القلعة الخامسة)ی فاضل العزاوي و (المسافة)ی یوسف الصائغ و (المستنقعات الضوئیة)ی اسماعیل فهد اسماعیل و (العین ذات الجفن المعدنیة)ی شریف حتاتة (و (شرق المتوسط)ی عبدالرحمن منیف.

٣- شوێنی تاك ڕەهەند (المكان ذو البعد الواحد):

شـوێنێكی گـشتییە، لـە كـاری هونەریـدا ناسـنامەی تایبـەت بـەخۆی، ناسـنامەی چـینایەتی یـا كۆمەڵایـەتی بەدەسـت نـەهێناوە. واتـا ڕەهەنـدێكی پلاستیكی دیاری كراوە.

ماڵ گشتییە، شەقام گشتییە، نووسەر بەو مەبەستە ئـاوڕی لـیٚ ناداتـەوە، كـە بەشێكە لە بینای كارە هونەرییەكەی، بەڵكو هزر و كەسەكانی تیٚ دەئاخنیٚ، بیٚ ئەوەی ڕۆڵێكی بەرچاویان هەبێت. واتە شـوێنێكە دوو ڕەهەنـد لـەخۆ ناگرێـت، ئیدی لەسەر زەمین بێت یا لە خەیاڵدا. ئەو شوێنەیە، كە چیرۆكنووس بایـەخی تەواوی پیٚ نەداوە و وەكو ڕووپۆشی دەرەوەی ڕووداوەكان بەكاری هێناوە و تەنیا یەك بەهاش بەدەستەوە دەدات، ئیدی ئەو بەهایە هەرچەندێك بێت!.

شوێنی تاك ڕەهەند بەدژی شوێنی گریمانە دادەنرێت و دەكرێت بڵێین بەرەو پێشچوونێكی سەرەتایی هۆشە بۆ شوێن.

بەلامانەوە زەحمەتە، كە شوێن دیاری بكەین، ئەگەر وەكو مادەیەكی تاك ڕەهەند لەسەری دواین، چونكە ئـەوی ناسـراوە شـوێن سـیٚ ڕەهەنـدی (دووری) لەخۆگرتووە، (درێژی، پانی، بەرزی)، پاشان بیردۆزی نسبی ڕەهەندی چوارەمی بۆ دانا، كە ئەویش ڕەهەندی (كات)ە. بەڵام كاتێك، كە ئەدەب بەپێوەری نسبی دەپێوریٚ، پێویستە، شوێن، یا كەسێتی، یا ڕووداو، یەك ڕەهەند بێت، یا دووان، یا چەند ڕەهەندێك.

لە ڕۆماندا شوێنێكی ئاسایی جگە لـەوەی كـە، ماڵێكـە، یـا شـەقامێكە، یـا چایخانەیەكە، ئەم جۆرە شوێنە بە تاك ڕەهەنـد ناودەبرێـت. ئـەو شـوێنەیە، كـە لەژێر سایەیدا ڕووداوەكانی ڕوودەدەن و كردار ناچێتە ناو وردەكارییەكانەوە، تـا

دووری و ئاستەكانی دەوڵەمەند بكات.

دەشیٚ لە ڕۆمانێكی دیدا زۆر بەجوانی و وردەكاری وەسف كرابێت. بـەڵام تایبەت بە ڕووداوەكانی ڕۆمانەكە نییە. زۆرێك لە چیرۆك و ڕۆمانە كوردییەكان شوێنی تاك ڕەهەند لەخۆ دەگرن. نموونەی بەكارهێنراوی شوێنی تاك ڕەهەند لـە ڕۆمانی عـەرەبیدا: (الكرنك) و (حب تحت المطـر)ی نجیـب محفـوظ و (الأنهـار)ی عبدالرحمن الربیعي و (الضفاف الأخرى)ی اسماعیل فهـد اسماعیـل و (الأغتیـال والغضب)ی موفق خضر و(السابقون واللاحقون)ی سمیرة المانع.

٢٠٠٣ - عظیم

پەراوێزەکان:

(١) غالب هلسا، مقدمة کتاب (جمالیات المکان) لجاستون باشلار، کتاب الأقلام، دار الجاحظ للنشر، بغداد، ١٩٨٠، ص٦.

(٢) یاسین النصیر، الروایة والمکان، ج١، الموسوعة الصغیرة، دار الحریة للطباعة، بغداد ١٩٨٠، ص٩.

(*) یاسین النصیر، لە ساڵی ١٩٤١ لە (قوڕنە) هاتۆتە دنیاوە، هەر لەوێ خوێندنی ناوەندی و پاشان خانەی مامۆستایانی سەرەتایی لە ١٩٥٨دا لە بەسرە، تەواو کردووە. جگە لەو کتێبانەی تایبەت بەشوێنن، ئەم کتێبانەشی بەچاپ گەیاندوون:

١- قصص عراقیة معاصرة، بە هاوکاری فاضل ثامر، ١٩٧١.

٢- القاص والواقع (دراسات نقدیة في القصة والروایة)، ١٩٧٥.

٣- وجهاً لوجه (مقالات في المسرح العراقي)، ١٩٧٦.

٤- بقعة ضوء.. بقعة ظل (دراسات في المسرح)، ١٩٩٣.

٥- الأستهلال (فن البدایات في النص الأدبي ١٩٩٣).

٦- التجربة والوعي (دراسة في القصة الأردنیة المعاصرة) دار الکرمل – عمان ١٩٩٣.

٧- شارع الرشید (عین المدینة وناظم النص) دار المدی – دمشق ٢٠٠٣.

(**) جارێکی دی ئەم لێکۆڵینەوەیە لە گۆڤاری (المدی) بڵاوکرایەوە، نووسەر لە پەراوێزدا دەڵێت: هەر پاش دەرچوونی ئەم کتێبە ڕێگای بڵاوکردنەوەی لێ گیرا. ئەمەش لە سۆنگەی چیرۆکنووسی سوری (شریف الراس)ەوە بوو، هەر لەبەر ئەوەی ناوی لە کتێبەکەدا نەهاتووە، زمانی لێ دام، بە بەهانەی ئەوەی، کە ئەم لێکۆڵینەوەیەی لەسەر منداڵان کراوە، کۆمۆنیستەکانی عێراق نووسیویانە. بۆیە هەر زوو سانسۆر کتێبەکەی لە بازاڕدا کێشایەوە و لێپرسراوانی دەزگاکەشی دووچاری

لێپرسینەوە کرد. بەم هۆیەوە ژمارەیەکی دیاریکراو لە کتێبەکە دابەش کرا. بڕوانە یاسین النصیر، المکان والطفل (دراسة)، المدی، العدد ٣٠/ دمشق، ٢٠٠٠، ص٦.

(***) یۆتۆپیا: دوو وشەی لاتینییە، بە واتا: ئەو شوێنەی کە نییە.

چەمك و ستاتیكای شوێن لە ئەدەبدا

بەرایی:

لە ئەدەبی كوردیدا گەلێ لێكۆڵینەوە و توێژینەوە لەسەر مێژووی هونەری ڕۆمان و چیرۆك و چۆنیەتی بابەتی نووسینیان كراون، بەڵام كەمیان یا ڕاستتر بە دەگمەن بەلای هەندێ ڕەگەزی گرنگی ئەو هونەرانەدا چوونە و هەمیشە بەر شەپۆلی پشت گوێ خستن و تێیدا قووڵ نەبوونەوەی نووسەران بوونە.وەكو فانتازیاو ڕەمز و گێڕانەوە و وەسف و شوێنكات و مۆنتاژ و مەنەلۆگ و"... هتد.

زۆركات لێكۆڵینەوەكان بەدەوری دەرەوەی دەق و لایەنی زمانەوانی و هەڵەی زمان و بەراوردكردنی ڕووداو لەگەڵ واقعدا و بەراوردێكی سەقەتی چینایەتی و هەندێ مەسەلەی لابەلای دیدا خوولاونەتەوە، كە ئەمەش وەنەبێ لە بێ ئاگاییەوە ئەنجام درابێت، بەڵكو بە ئاگاییەكی تەواوەوە، وەلێ لەدیدێكی ناهۆشیارەوە، كەبەهەمان پلە لە سەر نووسەر ڕەنگ دەداتەوە، ئەمیش بەهەمان ڕێژە و بەهەمان بڕ دەیتكێنێتە گەرووی بەرهەمەكەیەوەو دەرخواردی بیری وەرگری (المتلقي) دەدات.

گرنگی نەدان و بەهەند وەرنەگرتنی ڕەگەزی شوێن و بزری و كەم ئامادەیی لەلایەن ڕۆماننووس و چیرۆكنووس و شاعیرانەوە دەگەڕێتەوە بۆ ئەگەری بایەخ نەدانی ڕەخنەی كوردی بەم لایەنە.

خۆ ئەگەر گرنگییەكیشی پێ دابێت، ئەوا شوێنی تاك ڕەهەند هەمیشە ئامادەیی هەبووە و لەشوێنی جوگرافی ڕووت تێپەڕی نەكردووە، ئەنجاش خاڵی

كراوە لەمانا فەلسەفییەكەی، یاچەمكی سیاسی شوێن هەمیشە و بەردەوام زاڵ بووە بەسەر چەمكی شیعریی شوێندا، كەدەكاتە زاڵبوونی جوگرافیای سیاسی شوێن بەسەر جوگرافیای شیعریی شوێندا.

لەئەدەبی عەرەبیدا گەلێ توێژینەوە و لێكۆڵینەوە لەسەر شوێن كراون و نرخ و بەهای خۆی دراوەتێ، ئەم بایەخ پێدانەش ئەوكات دەستی پێكرد و ئاوڕی لێ درایەوە، كە (غالب هلسا)ی نووسەر كتێبی (جوانكارییەكانی شوێن - جماليات المكان)[1]ی (گاستۆن باشلار)ی وەرگێڕایە سەر زمانی عەرەبی.

ئەم كتێبە بەپێزە كلیلێك بوو دەروازەی داخراوی ئەو بابەتەی خستە سەرگازی پشت و كیشوەری بابەتی شوێنی دۆزییەوە و (هەڵسەنگێنرا بەوەی كە شۆڕشێكی كۆپەرنیكی لە بواری ستاتیكادا هەڵگیرساندووە)[2]، كاریگەری و پڕ بایەخی ئەم كتێبە هێند مەزن و لەبەرچاو بوو، بووە هاندەری شەش نووسەر (هەر ئەوەندەی من ئاگاداربم) تا نامەی دكتۆراكەیان تەرخان بێت بە شوێنەوە:

١ـ سيزا احمد قاسم - بناء الرواية (دراسة مقارنة لثلاثية نجيب محفوظ) جامعة القاهرة ١٩٨٤.

٢ـ شجاع مسلم العاني - البناء الفني في الرواية العربية في العراق - جامعة بغداد ١٩٨٨.

٣ـ علي ابراهيم - الزمان والمكان في روايات غائب طعمة فرمان - جامعة صوفيا ١٩٩٦.

٤- طالب عبدالحسين فرحان الشمري — معمارية المكان في مسرحيات شكسبير وتحويلاتها في عروض المسرح العراقي ٢٠٠٠.

٥ـ ابراهيم جنداري - الفضاء الروائي عند جبرا ابراهيم جبرا - جامعة بغداد

.٢٠٠١

٦ـ يوسف سليمان الطمان، المكان في القرآن الكريم - جامعة الموصل، ٢٠٠٢.

ئەمەش هیچ نەگەیەنێت ڕادەی گرنگی و بایەخ پێدان و پێ زانینی نووسەران بەڕۆڵی گرنگی شوێن لە ئەدەبدا دەگەیەنێت.

هەر لە زووەوە شاعیران لە شیعرەکانیاندا دریغییان لە بەشوێن هەڵدان و کاریگەری بێ شوێنی و دوورکەوتنەوە لە شوێن نەکردووە.

جەلالەددینی ڕۆمی (١٢٠٧ ز - ١٢٧٣ز) لە (سروودی نەی)یە کەیدا (کە بەزمانی نەی (قامیش ـ شمشاڵ"وە وتراوە، باس لە سەرەتای لە قامیشەڵان بڕینەوەی وکرانی بەشمشاڵ دەکات و ئەو خەمەیان بەرەو ڕوو دەکات، کە لە ئەنجامی ئەم دوورکەوتنەوەیەی لە قامیشەڵانەوە تووشی بووە و هەستی پێی کردووە)[٣].

ئەوەتا دەڵێت:

بژنەفە ل شمشاڵ کە باست بۆ دەکا

داد لەدەس دووری دەکات و گۆ دەکا

لەودەمەی ڕا، من لەنایستان بڕام

مێرد و ژن هەروا دەگرییێنێ هەرام[٤]

پووشکینی باوکی ئەدەبی ڕووسی (١٧٩٩ - ١٨٣٧) لە چامەی "گوند"دا ئاوا وەسفی ئەو زێدەی، کە مۆمی تەمەنی منداڵی تێدا کوژاندۆتەوە دەکات:

ڕۆژباش! ئەی مەڵبەندە لاپەڕەکە،

ئەی کونجی ئارامی و کار و ئیلهام،

ئەی ئەو شوێنەی لە کۆشیدا

بەختەوەری و فەرامۆشی و

چەمی پەنهانی ڕۆژانی ژینم تێ ئەپەڕێ[٥]

(ئەندرێ لاڤۆن) بەحەسرەتی ئەو ماڵە ساکارەی، کە خۆی دەیەوێت و هەمیشە خەونی پێوە دەبینێت، دەڵێت:

"خەون بەماڵێکەوە دەبینم، ماڵێکی نزم، پەنجەرەکانی بەرز بێت و سێ پێپیلکەی ڕووشاوی لووسی سەوزی هەبێت ماڵێکی شاراوەی هەژار، وەك چۆن لەوێنە فۆتۆگرافییە کۆنەکاندا، کە لەناخمدا دەژین وبەس، کەوا جار جار دەگەڕێمەوە بۆی، تادانیشم و ڕۆژگاری باو باران لە بیر بەرمەوە"[٦].

(بدر شاکر سیاب ١٩٢٦ - ١٩٦٤) یش گوندی جەیکوری زێدی لەدایکبوونی دەکاتە جیهانێکی هێند مەزن وگەورە، دڵۆپە مێژووی ئەم گوندە بچووکە، دەریای مێژووی جیهان لەخۆدا نقوم دەکات و چەتری سێبەری جەیکور جێی گۆی زەوی لەژێردا دەبێتەوە. لە هۆنراوەی (سێبەرەکانی جەیکور - افیاء جیکور)دا دەڵێت:

فووارەیەکە لەسێبەر، لە گوڵاڵە و لە چۆلەکە

جەیکور، جەیکور ئەی کێڵگەی ڕۆشنایی

ئەی جۆگەلەی ئەو پەپوولانەی

لەشەوان و لەجیهانی خەونەکان و مانگدا ڕاومان دەنان

باڵەکانیان لەسەرەتای هاویندا باڵانی

شەونمتر لەبارانی پەخش دەکرد

ئەی دەرگای ئەفسانەکان

ئەی دەرگای لەدایکبوونمان، کە بەدەم منالّدانەوە دڕاوە
سێبەرەکانی جەیکور کانیاوێك بوو لەیادمەوە هەلّقولّی...[٧]

(قوبادی جەلی زادە)ی شاعیریش شوێن دەکات بە ڕەمزی بوون و فەلسەفەی ئایدیۆلۆژی خۆی لە سێ بەردا دەبینێتەوە:

ئەمن سێ بەرد ڕادەمووسم
بەردە ڕەش و
قارەمان... و
بەردی (کۆلێ)ی[٨] **دلّ بەکەسەر**
بۆ سێ مرۆڤ کڕنووش دەبەم
پەیامبەر... و
تێکۆشەر... و
هەستیارێکی دەربەدەر!![٩]

نیکۆس کازانتزاکی ڕۆماننووسیش لەڕۆمانی (براکوژی)دا باس لە مالّوێرانیی جیابوونەوە و ئاوارەیی دەکات و دەلّێت:

(ئای چەند ناخۆشە، چەند لەسەر دلّ گرانە کاتێك لەو خاکەی هۆگری بووی و خووت پێوە گرتووە، دوور دەکەویتەوە!)[١٠].

(عبدالرحمن منیف)یش لە ڕۆمانی (الأشجار وأغتیال (مرزوق)دا ئاوا باس لە کاریگەری شوێن دەکات:

(ئەگەر شوێنی مرۆڤ گۆڕا، ئەوا سروشت و باری دەروونیشی دەگۆڕێت).

(عبدالله سەڕاج)، چیرۆکنووسی عەودالّی دوای جوانکارییەکان، دەربارەی ڕۆلّ وکاریگەری شوێن و گوتاری فەلسەفی شوێن، دەنووسێت:

(دەمێکە دلّنیام لەوەی کە "شوێن" تەنیا ئەوە نییە لە خولگەماندا و بەس، بەلّکو لە ژوورەوەشماندا "جێ" هەیە، هەروەها لەتەك گشت سەرگوزەشتە و گرفت و ئاستەنگەکاندا، هەروەها "کات"ی زیندووش هەیە، کە ئەوە نییە بەکاتژمێر و سووڕانەوەی گۆی زەوی تۆماری دەکەین، بگرە کاتە تێکەلّ و... کرژ و ... خاوو پاش و پێشەکی ناخی مرۆڤە)[١١].

ئەم گرنگی و چڕکردنەوەو دلّ پێوەبوونە بۆ شوێن لە ڕادەیەکدایە گەلێ ڕۆمان و چیرۆك و شانۆگەری هەر بەناوی شوێنەوە ناونراون و شوێن بووەتە دەفرو ڕووداوەکانی لەخۆ گرتووە، وەکو ئەوەی شوێن پالّەوانی سەرەکیی ئەو دەقە بێت، لەوانە:

ڕۆمانی (مەیخانە)ی ئەمیل زۆلا و ڕۆمانەکانی (ئەمریکا) و (مۆلّگەی سزا) و (قەلاّ)ی کافکاو (دبلنییەکان)ی جۆیس و نۆڤلێتی (گەورە مالّ)ی ئەلڤارۆ سیدا سامۆدیۆ و (داغستانی من)ی هەمزەتۆڤ و (زەوی ئاسن و ئاسمان مس) و (کاریتە یا ئەو دیوی چیا)ی یەشار کەمال و سێیینەی (بین القصرین وقصر الشوق والسکریة) و (زقاق المدق) و (خان الخلیلي) و (میرامار)ی نجیب محفوظ و (ڕۆژهەلاّتی دەریای ناوەڕاست)ی عبدالرحمن منیف و (شار)ی حسێن عارف و (کۆردەرە)ی خوسرەو جاف و (کاولاش)ی عبداللە سەڕاج و گەلێکی دی.

ئەمە وای کردووە، کە پانتایی بەرهەمی هەندێ لە نووسەران زیاتر تایبەت و تەرخان بێت بە ڕووداوو کێشەی شارێکەوە، بۆ نموونە:

(بلزاك) زۆر باس لە سۆمۆر دەکات، (چارلز دیکنز)و (گەلزۆردی) لەندەن، (فلۆبێر) ئەپۆن ڤێل، (فۆکنەر) یوکنا پاتاوافا، (تۆماس هاردی) ویسکیس،

(جۆیس) دبلن و (کازانتزاکی)کریت، (خوان ڕۆلفۆ) خالیسکۆ، (مارکیز) ماکۆندۆ، (یەشار کەمال) چوقورئاوا، (نجیب محفوظ) قاهیرە، (الطاهر وطار) جەزائیری پایتەخت و تونس، (غسان کنفاني) حەیفا، (غائب طعمة فرمان) بەغدا، (بدر شاکر سیاب) گوندی جەیکور، (حسێن عارف)سلێمانی، (شێرزاد حەسەن) هەولێر و (عبدالله سەڕاج) و (جلیل کاکەوەیس)یش کەرکووك.

ئەم پێداگرتنەشیان لەسەر باسکردنی خاك و زمان و دابونەریتی ئەم شوێنە کراوو فراوانە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی، کە منداڵی و بەشی زۆری ژیانیان لەو شارەدا بەسەر بردووە و پێوەند بوونە پێوەی، پێوەند بوونیش بە شوێنێکەوە (پێوەند بوونە بەکێشەی ئەو شوێنەوە، نەك پێوەندییەکی سۆز ئامێز و جوگرافی ڕووت)[12].

ئیدی شوێن لای نووسەری کارامە و هونەرمەند پانتاییەکی فراوانتر لە بوونە جوگرافییەکەی وەردەگرێت و هەندێك جار مانایەکی فەلسەفی گەورەتری بە باڵادا دەبڕێت و شوێن دەکاتە ڕەگەزێکی بەنرخ بۆ پتەوکردنی بینای چیرۆك و ڕۆمانەکەی.

ڕەگەزی شوێن لە هونەری وەسف کردندا

(ڕەگەزی کات لەمیانەی گێڕانەوە دەست پێ دەکات، لەکاتێدا ڕەگەزی شوێن لەمیانەی وەسف کردنەوە دەست پێ دەکات)[13]، چونکە وەسف کردنی شوێن و پێکهاتەکانی بەدرێژەی وەسفی کەسەکان دادەنرێت. لە کۆندا لە ئەدەبی عەرەبی و ئەدەبی میللەتانی دیدا وەسف خۆی لەخۆیدا ئامانجێك بوو، ئەویش بە جوانکردنی بە وشەی لەبارو سەنگین و بە زمانی پاراو، کەئەمە وەسفی دەرەوە بوو بەدوور لە دەلالەتی قووڵ و بەهێز، کە پێوەند بێت بە ڕووداوەکەوە،

بەڵام (وەسفی نوێ بەشێکی دانەبڕاوە لە بینای ڕۆمان و لە خزمەتی ڕووداوەکەدایە، ئەرکی تەفسیری و ڕەمزیی دەبینێت، لەلایەکی دیشەوە تایبەتمەندی خاوکردنەوەی گێڕانەوە دەپارێزێت، چونکە کاتی گێڕانەوە دەوەستێت، یا لە چاوەڕوانیدا دەبێت تاوەسفی کۆتایی دێت، ئنجا درێژە بە ڕەوتی ئاسایی خۆی دەدات بەگێڕانەوەی زنجیرەی ڕووداوەکانی ڕۆمانەکە)[14].

لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا هونەری وەسف برەوی پێدراو لە پاشکۆیی ڕەگەزی "گێڕانەوە" دەرباز بوو و کەوتە پێشییەوە، تەنانەت گێڕانەوەی دایە دواوەو کردی بە پاشکۆی خۆی.

ئەم برەو پێدانەش لەسەرەتادا لەسەر دەستی بلزاك (١٧٩٩ - ١٨٥٠)ی گەورە نووسەری فەڕەنسی هاتەکایەوە و ئەرك و فەرمانی جیا لە ڕازاندنەوەی (زخرفة) پێ بەخشی. ئەو ڕێگا کلاسیکییەی لە وەسف کردندا گرتەبەر، کە وەسف لە دوای ماناوە دێ و تەنیا بۆ ڕوون کردنەوەی مانا بووە، لەپێشدا مەبەستەکەی داوە بەدەستەوە، پاشان وەسفبارانی کردووە، تابێتە پاڵپشت و جەخت بکاتە سەر چەسپاندنی مانا، کە لەم کاتەدا وەسف دەچێتە قاڵبی ئاخنینەوە (حشو) و دەبێتە شتێکی زیاد، تەنانەت نەبوونیشی کارێکی وای لە ڕۆمانەکە نەدەکرد.

هەر لەپاش ئەم هەنگاوانەی وەسف لەخۆ دەرخستن و پێشکەوتندا زاراوەیەکی نوێ لە بواری ئەدەبدا بەپاڵ زاراوەکانی گێڕەرەوە (السارد) و حیکایەتخوان (الراوي)، زاراوەی وەسفکەر (الوصاف) سەری هەڵدا.

لەپاش بلزاك، نووسەری ڕۆمانی (مەدام بۆڤاری)، گۆستاڤ فلۆبێر (١٨٢١ - ١٨٨٠) ئەو نووسەرەی، کە دەڵێت (بڕوام وایە ئەگەر بەبەردەوامی لە ئاسمان بڕوانین، ئەوا لە کۆتاییدا جووتێ باڵمان لێ دەڕوێت)[15]، ئاڵای لەدەست

وەرگرت و گۆڕوتینێکی تازەی دا بەهونەری وەسف، فلۆبێر لەپێشدا (وەسفی شوێن و دیمەنەکانی دەکرد، ئینجا تراژیدیای ئینسانی تێ دەئاخنی)[١٦].

لەپاش فلۆبێر نووسەرانی ناچورالیزم (سروشتخواز)ی وەك (مۆپاسان و ئەمیل زۆلاو دودێ)، کە دەکرێ بە نووسەرانی واقعیش ناویان ببەین، بەردەوامییان بە هونەری وەسف دا.

لەپاش ئەمانیش ڕۆمانی شەپۆلی هۆش هاتەکایەوە، بە ڕابەری (دۆرۆسێ و ریچاردسۆن و جیمس جۆیس و ڤێرجینیا وولف و ولیەم فۆکنەر)، کەڕادەی گرنگی دان و بایەخیان بەوەسف ڕووەو کزی ڕۆیشتووە.

نووسەرانی سەر بە ڕۆمانی شەپۆلی هۆش (مەودای نێوان ئەم دوو جۆرەیان کورت کردەوە، واتە لە نێوان هەردوو ڕەگەزی گێڕانەوە و وەسفدا زۆر جار ئەم دوو ڕەگەزە لە ڕۆماندا جووت دەبوون، بەشێوەیەك کە بڕگەی وەسفی جیا لەگێڕانەوەمان نەدەبینییەوە، هەر وەکو لە ڕۆمانە واقعی و سروشتییەکاندا بەدی دەکران)[١٧].

باشترین نموونەش ئەوەتا کە (ناتوانین لە ڕۆمانی "خاتوو دالەوەی"دا وەسفی لەندەن یا تەنانەت چەند دێڕێك، کە وەسفی خانووبەرەو دوکانەکان، شێوەیان، ڕەنگیان، جێگایان بکات، دەستنیشان بکەین)[١٨] ڤێرجینیا وولف بۆ زیاتر جەخت کردنی ڕێبازەکەی لەسەر وەسف نەکردنی شوێن، دەڵێت:

(ئیدی ئەم شێوازە وزەی تێدا نەماوە و بۆ گوزارشت کردن لە شتە نوێکان دەبێ شێوازی نوێ دابهێنرێت)[١٩].

قوتابخانەی ڕۆمانی نوێی فەڕەنسی، یاڕۆمانی نا ڕۆمان، کە سەرە هەڕەمەکەی (ئالان ڕۆپ گرێ و میشێل بۆتۆر و ناتالی ساروت و کلۆد سیمۆن و

مارگرێت دۆرا)ن، ئاهێکی گەرمیان بە بەر هونەری ساردەوە بووی وەسف کردندا هێنا و هەمان ڕێگەی (فلۆبێر و کافکایان گرتەبەر، کەیەکەمیان بە وردبینی و دیکۆمێنتاری "وثائقي" بەناوبانگەو ئەوەی دیشیان بەدووبارە کردنەوەی وەسفی شتەکان و بەڕوانینی هەمە لایەنە ناسراوە، ئەگەرچی خاوەنانی ئەم قوتابخانەیە بەوە تاوانبارکران، کە ئەدەبەکەیان ئەدەبی بەشت کردنە "التشیؤ"، ئەمەش لە سۆنگەی ئەو ڕێبازەوەی، کە ئەمان وەسفی شتەکانی پێ دەکەن، کە ڕێگەیەکە هەر بەشدارییەکی مرۆیی لە نێوان مرۆڤ و شتەکان و سەرتاپای ڕێبازی ئینسانیی باو دەخاتە لاوە)[٢٠].

پشت گرتنی نووسەرانی ئەم قوتابخانەیە لە وەسف(سووربوون و جەخت کردنە لەسەر ئەو بۆچوونەی فلۆبێر، کە دەڵێت وەسف بێ هۆ نایەتە گۆڕێ، بەڵکو هەر بڕگەیەك لەبڕگەکان لە خزمەتی بینای کەسێتی دایەو شوێن دەستی ڕاستەوخۆ یا ناڕاستەوخۆی لەبەرەو پێشچوونی ڕووداودا دیارە، تا هەموو ئەو ڕەگەزانەی دەقی ڕۆمان پێك دەهێنن یەك بگرن و یەکێتییەکی ئەندامی "عضوي" دروست بکەن)[٢١].

کەواتە (گرنگی وەسفی شوێن وکەس و شتەکان کەمتر نییە لە گێڕانەوەی ڕووداو و کردارەکان)[٢٢].

لە هونەرکاری وەسفی شوێندا، یەشار کەمالی هونەرمەند، وەسفی خاوەن ماڵ لە وەسفی ماڵەکەیدا دەبینێتەوە، جارێك وەکو یادکردنەوە و خۆشەویستیی، ماڵەکە ناودەبات، جارێکی دیش وەکو ڕق لێ بوونەوە و تۆڵە سەندنەوە. ئەوەتا دەڵێ:

(... تەماشای ماڵی خەجیجێی نەدەکرد، توانای دیتنی ماڵەکەی وان و دارە

بەرزەکەی بەر دەرگایانی نەبوو، بەڵام سەرەنجام خۆی پێ ڕانەگیرا، دارەکە هات و ڕاست لەبەر چاوی شین بوو، وەك شەوێکی بێ بڕانەوە بەرامبەری ڕاوەستا: "دڵی تازە لاوێك بەتوندی لێی دەدا، دەنگی دڵی وەك دەنگی قومری وابوو، لاوەکە لەنێو تۆفانی شێتانەی چاوەڕوانی دا لەبن دارەکە وێستابوو، کیژۆڵەکە هات، ناسك و گەرم و بەدڵێکی پڕ لە ئەوینەوە..." شتێك بەری گەرووی حەمەدی گرت و دوو دڵۆپ فرمێسك لە چاوەکانی هەڵوەرین، حەمەد بۆ هاتنە دەر لەم حاڵە چاوی لە خانووی عەبدی خانەوە بڕی)[٢٣].

شتەکان رابردوو و مێژوویەکی پێوەندداریان بە کەسێتییەوە هەیە (هەر وەك چۆن ماڵ و خاوەن ماڵ زۆر لەیەك دەچن و هەر یەکیشیان درێژەدانی ئەوی تریانە)[٢٤].

ڕەنگە باشترین نموونە ئەم وەسفەی (جۆرج سپیراداکی) بێت، کە خودی خۆی لە ماڵەکەیدا دەبینێتەوە و ماڵەکەیشی لە خۆیدا، دەڵێت:
(ماڵەکەم دیودەرە "شفاف" بەڵام لە شووشە دروست نەکراوە، سروشتی لە هەڵمەوە نزیکترە، دیوارەکانی بەپێی ویست و خواستم گرژ دەبنەوە و دەکشێن، جاربەجار بەرەولای خۆم کێشیان دەکەم، تا وەك قەڵغانێکی پارێزەریان لێ دێت... هەندێ جاریش دیوارەکانی ماڵەکەم وەها لێ دەکەم، وەك گوڵ بکرێنەوە و خولگەی خۆیان لە شوێندا بگرنە بەر ئەم مەودا بەرینە هەتا هەتاییە)[٢٥].

بایەخ و گرنگیی شوێن

(هەرگیز مادە ناتوانێت لەدەرەوەی شوێن بوونی هەبێت، ئەمە پێناسەی شوێنە، کەشێوەی بوونی مادەیە، هەرچی شتێك لەجیهاندا ڕوودەدات لە چوارچێوەی (کات)دایە، کەواتە کاتیش شێوەیەکە لە بوونی مادە)[٢٦].

بەم پێناسە زانستییە دەگەینە ئەوەی، کە (شوێن و کات پێوەندییەکی لەپسان نەهاتوویان پێکەوە هەیە، محاڵە لێك جیابکرێنەوە، شوێن بێ کات بوونی نییە، لەهەمان کاتدا کاتیش بێ شوێن نەبووە)[٢٧].

هەر لەم پێناسە زانستییەوە ئەو پێوەندییە دیالەکتیکییەی نێوان دوالیزمی کات و شوێنمان بۆ ڕوون دەبێتەوە، بۆیە دەکرێ بڵێین، شوێن لە ڕۆمان و چیرۆکدا بێ ڕووداو بوونی نییە، هەروەك چۆن شوێن بێ کەسایەتیش هەر بوونی نییە، کەسایەتیش بێ شوێن بوونی نییە و (هەرگیز ناکرێ ڕۆمانێکی بێ شوێن بهێنرێتە بەرچاو، بەڵام دەکرێ کات نەگرێتە خۆ، یا کات بمەێندرێ. هەندێك جار کات دەسەڵات لەدەست دەداو هیچ گۆڕانکارییەك بەدەست ناهێنێت، ئەوەتا لە ڕۆمانەکانی "أولاد حارتنا" و "الشرق المتوسط و "القربان"دا، لە بازنەیەکدا دەخوولێینەوە، جگە لە دەسەڵاتی شوێنی ڕۆمان هیچ دەسەڵاتێکی تر بەدی ناکرێت. شوێن تێیاندا بە قووڵی و توندی جێ پێی خۆی کردۆتەوە)[٢٨].

گەورە نووسەری ڕووسی دەستەیڤسکی (١٨٢١-١٨٨١) بایەخ و گرنگییەکی زۆری بەشوێن داوە و هێند بە جوانی و هونەرمەندانە بەکاری دەبا، مانایەکی گەلێ گەورەتری لەمانا ڕووتە جوگرافییەکەی پێ دەبەخشێت و هونەرکاریی پێ دەکات، شوێن لەبری کات بەکار دەهێنێ، یا وردتر بڵێین، شوێن دەکات بە ئەڵتەرناتیڤ و پێوەرێك بۆ کات، لە ڕۆمانی (گەمژە - الأبلە)دا، میر (میشیکین) دەربارەی ئەو حوکم دراوە دەدوێت، کاتێ کە لە کاتژمێر پێنجی سەر لەبەیانی هەڵی دەستێنن و ئاگاداری دەکەنەوە، بڕیار لەسەر ئەوە دراوە کاتی لە سێدارەدانی(١٠)ی سەرلەبەیانی بێت، لە کاتێکدا

ئەو وای دانابوو پاش هەفتەیەکی دی ئەمە ئەنجام دەدرێت. بۆ گەیاندنی بۆلای قەنارە، وا پێویست دەکات بەناو شاردا ڕەتی بکەن. گێڕەرەوە بۆ هەست کردنی بەندییەکە بەکاریگەریی (کات) لەسەری و بەکارهێنانی شوێن بۆ پێوانەی کات، دەڵێت:

"وابزانم دەبێ ئەویش هەستی بەوە کردبێت، کە تەمەنێکی تەواو لە بەردەمییەتی، تا دەگاتە لای قەنارەکە، ڕەنگیشە لە ڕێگادا لە دڵی خۆیدا وتبێتی: ئۆخەیش، هێشتا کاتێکی زۆر زۆرم ماوە، تائێستا سێ شەقام لە ژیانمدا ماون، ئەگەر ئەم شەقامەیان ببڕم ئەوا شەقامی دووەم دەمێنێتەوە، ئنجا شەقامەکەی دی، ئەو شەقامەی، کە بەلای ڕاستدا نانەواخانەکەی تێدایە، کەی دەیگەینێ؟، تەمەنێکی گەلێ درێژە.

دەستەیڤسکی ئەو ڕاستییەمان بۆ دەردەخات کە دەڵێت، کات دۆخێکە لە دۆخەکانی شتەکان و شوێن بەکار دەبەین بۆ پێوانی کات، باشترین بەڵگەش سووڕانەوەی زەوییە بە دەوری خۆیدا لەلایەك و سووڕانەوەشی بەدەوری خۆردا لەلایەکی دییەوە، کەشەو و ڕۆژ و وەرزەکان و ساڵەکانی لێ دێنە بەرهەم، ئەمەو جگە لەوەی دەستەیڤسکی مەبەستی ڕێژەیی کاتە لە شارەزایی مرۆییدا)[٢٩].

ئەمە وەکو بەکارهێنانی شوێن لە بری کات، هەندێ جاریش لەبری شوێن کات بەکار دەبرێ و دەکرێ بە پێوەر و ئەڵتەرناتیڤی شوێن، سەرنج بدەنە ئەم کۆپلە شیعرە:

ماڵتان لەنزیك باغچە هەڵواسراوەکانی کاتەوە بوو

یان لەنزیك چرکە بێدەنگەکانی خۆ کوشتنی گوڵ؟

ماڵتان لەسەر سووچی هەناسەی مێخەکدا بوو

یا لە کۆڵانی بنبەستی تێڕامانی نێرگز؟

چەمکی شوێن هەند فراوان و کراوەو بەربڵاوە، ئێستا ئەوی باسی لێ نەکرێ شوێنی جوگرافی ناولێنراوە، وەکو شەقام و دوکان و چاخانە و گەلێ شوێنی دی. کە باسکردنیان تەنیا بەمانا ڕووتە بێ خوێن و گیان و بێ ئاواز و هونەرەکەی، هیچ مانایەك ناگەیەنن. مەبەست مامەڵەکردنێکی فەلسەفییانە و ئیستاتیکییانەیە لەگەڵ شوێندا، ئەو شوێنەی، کەچەمکی نەبینراو و دیوی دووەمی هەیە، وەکو ئەوەی کاتێ (کەدەرگایەك دەخەینە سەر پشت یا سەر لە پەنجەرەیەکەوە دەردێنین، ئەوا وڵاتێك دەبینین یا پەڵە زەوییەك، کە ململانێکانی لە خۆگرتووە، یاخود گوندێك شینایی لێ دەڕوێ و پیت و فەڕی دەبێت)[٣٠].

واتە شوێن (خاوەنی ناسنامە و هەڵگری دەلالەت و دەسەڵات و سیستم و کەش و ڕەهەند و سروشتی خۆیەتی، بۆ نموونە: ئەو سیستم و دەسەڵاتەی، شوێنێکی وەك بازاڕ لەگەڵ خۆیدا هەڵیدەگرێت، جیاوازە لەو دەسەڵاتەی، کە شوینێکی وەك گۆڕستان لەگەڵ خۆیدا هەڵی گرتووە. بەکورتی فەزاو دەسەڵاتگیری مەلەوانگەیەك جیاوازە لە فەزاو دەسەڵاتگیری قەسابخانەیەك، چونکە هەر شوێنەو دەسەڵاتگیری خۆی هەیە و خاوەنی ڕەهەند و ڕووبەری تایبەتی خۆیەتی بۆ ڕێگەدان بە جووڵەکردن و کردار و گفتوگۆ کردن. هەروەها هەر شوێنێك ئیقاعێکی تایبەت بەخۆی هەیە. شوێن هەڵگری فرە دەلالەتە)[٣١].

بێگومان سەرکەوتنیش لە بەکارهێنانی ڕەگەزی شوێن و چەمکی شوێن پابەندە بە بیرفراوانی و هۆشیاری ئەو نووسەرەو چاوکراوەیی بەرابەر بە جووڵەی

شوێن. گەلێ جار شوێن بە قۆچی قوربانی ئایدیۆلۆژیا کراوە، کە تا ڕادەیەك ئەم دیاردەیەش بەسەرچووە و خۆری ئاوا بووە. چونکە وا دیارە لە کاتێکدا نووسراون (ڕۆژگار ململانێی ئایدیۆلۆژی باڵی بەسەردا کێشاوە و وەکو پێشبڕکێیەك بوو بۆ بەدیارخستنی ڕاست و دروستیی یا چەوتیی ئەم ئایدیۆلۆژیایانە)[٣٢].

شایانی باسە ئەم دیاردەی بەقۆچی قوربانی کردنی تەکنیکە بۆ ئایدیۆلۆژیا، زیاتر لە ئەدەبی ریالیزمی سۆشیالیستیدا ڕەنگی دایەوە و پیادە کرا، (بۆیە لەم کاتەدا نووسەر چاوی بەرابەر بە جووڵەی شوێن و جووڵەی کات دادەخات، چاوی تیژی دەبڕێتە سەر بەرەوپێشچوونی بیری خۆی).[٣٣]

(ئی، ئێم، فۆرستەر) جوانی بۆ چووە، کە مەزنی و گەورەیی ڕۆمانی (جەنگ و ئاشتی)ی لیڤ تۆڵستۆی (١٨٢٨ - ١٩١٠)دەگێڕێتەوە بۆ سەرکەوتوویی و جوانی لەبەکارهێنانی شوێندا (بەپێچەوانەی ڕای باوەوە، دەگوترێت، مەزنی ئەم ڕۆمانە لە بابەتەکانییەوە هەڵدەقوڵێت، کە ئەوە کاتەکەیە و کاریگەرییەتی لەسەر مرۆڤ. فۆرستەر لەسەر ئەو ڕایەیە، کە ئەم مەزنییە لە درێژەدانی شوێنەوە هەڵدەقوڵێت، نەك کات، هەر لەبەر ئەمەیە بەڕای ڕەخنەگر، ڕۆمانەکە ڕۆحی نائومێدی لە جەستەماندا ناچێنێت، ئەگەر چی جەخت دەکاتە سەر کارلێکردنی کات و لە ناوچوونی نەوەکان، خەڵکەکە وا نیشان دەدات، کە پیر دەبن و بەرەبەرە دەپووکێنەوە. لەم بارەیەوە فۆرستەر دەڵێت... کاتێ خوێنەر لە خوێندنەوەی ڕۆمانەکە بەردەوام دەبێ و دەچێتە پێشەوە، ژێیەکان نەغمەیەکی مۆسیقی دەردەبڕن، بێ ئەوەی بزانین چی بەر ژێیەکان کەوتووە، ئەم نەغمانە لە چیرۆکەکەوە دەرنەهاتوون، تەنانەت زادەی ڕووداوە یەك لەدوای یەکەکانیش نین،

هەروەها کەسەکانیش، بەڵکو لەسەرجەم ئەو پردو ڕووبارە بەشەختە بەستیوانە و دارستانەکان و ڕێگەو باخچە و کێڵگەکانن، کە سەرجەم مەزنی و دەنگیان کۆدەکەنەوە، پاش ئەوەی پێیاندا تێدەپەڕین. پاشان دەڵێت: هەست کردن بەشوێن لای زۆرێك لە ڕۆماننووسەکان هەیە، بەڵام کەمیان هەستی درێژەدانیان دەبێت، ئەو هەستەی، کە لە هونەری تۆڵستۆیی لە ئاسمانەوە هاتوودا دەگاتە لوتکە. سەروەری هەڵوێستیش لە ڕۆمانەکەدا درێژەدانە، نەك کات)[٣٤].

پشتکردن لە شوێن و باس نەکردنی، نرخ و بەها سەندنەوەیە لەشتەکان، بەپێچەوانەشەوە ڕووتێکردن لەشوێن و بایەخ پێدانی، نرخ و بەهایەك بەشتەکان دەبەخشێت، بۆ نموونە: لەوڵاتێکی وشکانی و بێ بارانی وەکو ئەفریقا، زاراوەیەك نییە بەرابەر بە (باران)، بۆیە جێی سەرسوڕمان نابێت گەر لە وڵاتێکی بێ ڕووباردا بەڵەم هیچ نرخێکی نەبێت و دراوێکی قەڵبیش نەکات، یا لە وڵاتێکی شاخاویدا هێسترێك لە ئۆتۆمبیلێك پێویستترو چاکتر بێت، یا لە بیاباندا پیرە حوشترێك نەگۆڕنەوە بەگەورەترین کەشتی دەریایی... کەواتە بەگۆڕانی شوێن، زمان و جلوبەرگ و خۆراك و ڕەنگ و ئاکارو دابونەریت و نرخ و بەهاو ڕادەی پێویستیی شتەکان و گەلێ شتی دی دەگۆڕێت. بەهەمان شێوەش بەپێی شوێنی چینایەتی و تەمەن و ئاستی ڕۆشنبیری و ڕەگەز، ماناو بەهای شوێن و چەمکی شوێن دەگۆڕێت.

ئەندرێ مالرۆ (١٠٩١-١٩٧٦) لەمەڕ گۆڕانی بەهای شتەکان لە ئەنجامی گۆڕانی شوێن، دەڵێت:(مۆزەخانە بەناچاری و زۆرە ملێ خاچ دەکات بە کۆتەڵ)[٣٥]، یاخود کە جوتیارێك لە گوندەوە باردەکات یا دەگوازێتەوە بۆ شار، ڕووبەڕووی جیاوازییەکی گەورە دەبێتەوە لە نێوان جیهانی گوندو جیهانی

شاردا، بەوەی کە جیهانی شار (ڕووبەری فراوانتر و کۆبوونەوە و چڕی و قەرەباڵغی دانیشتوانی گەورەتر و بوارەکانی کاری زۆرتر و دژایەتییەکانی هەمە ڕەنگترن)[٣٦]، لەهەمان کاتدا (شار، بەتایبەتمەندییەکانی و ئەرکە ڕامیاری و کۆمەڵایەتی و ژیارییەکانییەوە لەگوند پێشکەوتووترە)[٣٧].

ئیدی بەشێوەیەکی ئۆتۆماتیکی ئەم شوێنە تازەیەی شاری لێ دەبێتە دژەشوێن و زۆر جار لەگەڵیدا ئاشنا و هۆگر نابێ، پێی دەستەمۆ ناکرێت و تا کۆتایی ژیانی بەناڕەزایی و نابەدڵی تێیدا گوزەر دەکا و ڕۆژبەڕۆژ لە هاتنەدی خەونەکانی دوورتر دەکەوێتەوە و هەست دەکات وەکو سەرچاوەی قازانج و زێدەبایی هەڵدەسەنگێنرێت و هەمیشە نەك هەر خۆی بەنامۆ و ونبوو دەبینێ، بەڵکو بە لەدەستدانی یا دوورکەوتنەوەی لە شوێنی هۆگر و دەستەمۆکراوی، ئەوا مەرگی دەبینێت، یا هەندێك جار وای لێ دەکات بەرگەی ئەو دژایەتییە و دژایەتییەکانی ناو ئەو دژایەتییە نەگرێ و بەرەو زێدی لە مێژینەی خۆی بگەڕێتەوە. واتە لە شارەوە بەرەو لادێ، وەکو پاڵەوانی چیرۆکی (بارام ناوێك هەبوو)ی عبدالله سەڕاج و (خاڵێك لەپاش ژمارەوە)ی ڕەووف بێگەرد و (قولابی چاوەکان)ی محمد فریق حسن.

وەنەبێ ئەم جیاوازییانەش بەتەنیا لە نێوان شارو لادێدا زەق بووبنەوە، بەڵکو لە نێوان وڵاتێك و وڵاتێکدا و شارێك و شارێکیشدا ڕەنگ دەدەنەوە، وەکو چۆن لە کۆندا (بەرابەر ئەسپارتە، کە شاری هێز بوو، ئەسینای پایتەخت شاری هۆشیاری بوو)[٣٨].

(شاریش هەیە شاری بازرگانییە، یا شاری ئایینییە، یاشاری پیشەسازییە، یا شاری مێژووییە. هەندێ شاریش هەن گرنگی خۆیان لەوەوە بەدەست دێنن،

کە سەرچاوەی بڕیارو هەڵبژاردنی ڕامیارین)[٣٩].

ئەم تایبەتمەندیی شارانەش دەبێتە هۆی دروست بوونی قەڵشتی جیاوازی لە ئاستی ڕۆشنبیریدا لە شارێکەوە بۆ شارێکی دی، (یەکێ لە پسپۆڕەکان وای بۆ دەچێت، کە هەر شارێك دێتەکایەوە ڕۆشنبیرییەکی تایبەت بەخۆی پیادە دەکات و شتەکان و بوونەوەرەکانی دەوروبەری لەسەر بناغەی شێوەژیانێك جیا لە شارەکانی دی لەگەڵ خۆیدا دەگونجێنێت)[٤٠].

بە درك نەکردنی هۆیەکانی ئەم جیاوازییانە، شاعیرانی ڕۆمانسی، ئەو شاعیرانەی کە شیعریان بەسرووش "الهام"دادەنا، نەك بە دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی، لەترسی دەسەڵاتی زەبەلاح و لووشکەری شاردا، دووچاری نامۆیی و هەڵاتن بوون...

جۆرەکانی شوێن

لەبەر ئەوەی تا ئێستا نووسەران و توێژەران لەسەر جۆرەکانی شوێن لە ڕۆماندا تەبانین و هەریەکەو گۆشەی ڕوانین و دیدگاو فەلسەفەو هەست و هۆشیاریی جیاجیای بۆ چەمکی شوێن وجۆرەکانی شوێن و ناولێنانی ئەم جۆرانە هەیە، وا لێرەدا جۆرەکانی شوێن لە دیدگای هەندێ لە پسپۆڕانەوە ڕاڤە دەکەین.

أ- جۆرەکانی شوێن لە ڕوانگەی نووسەرە بیانییەکانەوە:

ئەگەر بگەڕێینە دواوە، بۆ سەرەتاکانی گرنگی دان بەشوێن و چەمکی شوێن دەگەینە ئەو ڕایەی، کە هەر (لەدێر زەمانەوە، مرۆڤ درکی بە ڕۆڵی جیاکاری(متمیز) شوێن و پێوەندی بەبوونییەوە، کردووە، چونکە چالاکییەکان

واتایان وەدەست ناهێنن، مەگەر لەڕێی پێوەندییەکانیانەوە بەشوێنی دیاریکراوەوە نەبێت. لێکۆڵینەوەکان دەربارەی بوون و نەبوون هزری مرۆڤایەتییان سەرقاڵ کردووە. ئەوەبوو گریکەکان پانتاییان[٤١] کرد بەبابەتێك بۆ رامان، ئەگەرچی لەسەلماندنی بوونە بابەتییەکەیدا، ڕای جیاواز لەنێوانیاندا هەبوو.

یارەتکردنەوەی ئەوبوونە، بەپێی بۆچوونە ئایدیالییەکان یا ماتریالییەکان. جا دەبینین تێڕوانینی شوێن لای (هیراقلیتس)تێکەڵ بەتێڕوانینی ماددەو، چۆنێتی گۆڕانی بوو. فیساگۆرسییەکانیش شوێنیان بەشێوەیەکی ماتماتیکی، لەڕێی درێژبوونەوەی ئەندازەیی تەنەکانەوە(أجسام) لێکدایەوە.

(بارمیندیس)یش وای بۆ دەچوو، کە نەبوون (العدم) بەخۆی، شوێنی پەتییە. "ئەمیش بوونی محاڵە، مادامێك بوون گشت لایەنەکانی شوێن پڕ دەکاتەوە" قوتابخانەی (گەردیلە - ذرة)یش کەوا(لیۆفیۆس)و (دیموقرەتیس)دایان مەزراند، پەرەی بە چەمکی نەبوون دا، کە بەخۆی نەمانێکی ڕەهایە، بەرەو چەمکی بۆشایی و دانی بەبوونیدا نا، بەڵام بەڕادەیەك، کە لە بوونی بوون خۆی کەمتر نییە. هەرچی(ئەفلاتوون)یش بوو، ئەوا بونیادی جیهانی گەڕاندەوە بۆ سێ توخم، کە ئەمانەن:

(ماددە، یا درێژ بوونەوەی شتەکان دەگرێتە خۆی و ، بەهاو، دروستکەر. چەند ناوێکیشی لەماددە، یا مایەکی(مادی) نا، هەروەها چەند ناوو لێکچواندنێکیشی بۆ ماددە، یامایەکی دانا، وەکو:

جێ، شوێن، دایەن، ئەوی شتەکان تیایدا دەردەکەون، جەستە، منداڵدان، ئاینده، هیۆلا (المادة الأولية))[٤٢].

کەواتە ئەفلاتوون (٤٢٧-٣٤٧پ.ز)یەکەمین کەسە، بە ڕاشکاوی باسی لەزاراوەی شوێن کردووە، ئیدی لەپاش ئەم ئیشارەت پێدانەی ئەفلاتوون، چەمکی شوێن لەلایەن فەیلەسووفانەوە برەوی پێ دراو شوێنی تایبەتی لە لاپەڕەی توێژینەوەکانیان داگیر کرد.

بەڵام ئەرستۆتالیس(٣٨٤پ.ز-٣٢٢پ.ز)هەر بەمەندە نەوەستا، بەڵکو(شوێنی کرد بەدوو بەشەوە "شوێنی گشتی و شوێنی تایبەت"، شوێنی گشتی ئەو شوێنەیە، کە گشت تەنەکانی گرتۆتەخۆ، شوێنی تایبەتیش یەکەمین شت، کە تیایدا بوونی هەبێت، شتەکە خۆیەتی. ئەویش بەخۆی ئەوەیە، کە تۆ بەتەنیا دەگرێتە خۆی. ئیتر لەوە زیاتر نییە. شوێنی گشتی سەرجەمی شوێنە تایبەتییەکان پێك دەهێنێت، وەلێ شوێنی تایبەت لەیەك تەن و تەنیا کاتێك زیاتر ناگرێتە خۆی)[٤٣].

لە سەدەی بیستەمدا (گاستۆن باشلار)[٤٤] بەپێشەنگی بایەخدەران بە ڕەگەزی شوێن دادەنرێت، لەکتێبە دانسقەو بەپێزەکەیدا (جوانکارییەکانی شوێن)، تەنیا باسی لەهۆگرە شوێن کردووە، بەڵام بەدیدێکی فەلسەفییەوە. بۆ گوزارشت لەکاریگەری شوێنی هۆگر دەڵێت(هەموو شوێنێکی ساتەکانی گۆشەگیری رابردوومان و ئەو شوێنانەی کەوا تەنیاییمان تیایاندا کێشاو ئەو شوێنانەی تیایاندا چێژی رابواردنمان چەشت و ئارەزوویانمان کردو تیایاندا لەگەڵ تەنیاییدا هۆگربووین.. هەموو ئەمانە لەناخماندا بەچەسپاوی و سەقامگیری دەمێننەوە، چونکە ئێمە بەخۆمان ئارەزووی مانەوەیان بەم شێوەیە دەکەین، مرۆڤ هەر بەسەلیقە دەزانێت ئەو شوێنەی بەتەنیاییەکەیەوە پێوەندداره، شوێنێکی خولقێنەرە. ئەمەیش تەنانەت کاتێکیش ئەو شوێنانە لەحاڵی حازردا

ون دەبن، هەروەها کاتێکیش، دەزانین ئاینده بۆمان ناگەڕێنێتەوەو ئەو کاتەیش، کـە دەزانـین نـە سـەربانێك و نـەژوورێکی سـەربان لەگۆڕێدا نییـە. جا لێـرەدا راستییەك دەمێنێ، ئەویش ئەوەیە رۆژێك لە رۆژان جارێك لـەژووری سـەرەوەی خانووەکەدا ژیاین و بۆ جارێك ئەو سـەربانەمان خۆشویـست، ئێمـە بـۆ ئەمانـە دەگەڕێینەوە خەونەکانی شەوانمان، ئەم شوێنانە بەهای قۆزاخەیان هەیە)[٤٥].

هەرچی (پۆڵ)و (رۆمێر)ن شوێنیان بۆ چوار جۆر دابەش کردووە، ئەمـەش بەپێی ئەو دەسەڵاتەی ئەم شوێنانە دەکەونە ژێر بارییەوە:

١- شوێنی من:

ئەو شوێنەیە، کە دەسەڵاتی خودی تێدا بەگەڕ دەخات، هـۆگرەو لـەژێر رکێفـی تاکدایە.

٢- شوێنی ئەوانی دی:

لەگەڵێ شتدا لەجۆری یەکەم دەکـات، بـەڵام لـەوەدا جودایـە، کـە مـن تیایـدا ملکەچە بۆ ئەوانی دی و دەبێ دان بەو دەسەڵاتەدا بنێ.

٣- شوێنی گشتی:

ئەم شوێنە ملکی کـەس نییـە، بـەڵکو ملکـی دەوڵەتـە، پـۆلیس و ئاسـایش و دەسەڵاتداران هێزی خۆیانی تێدا دەخەنە گەڕ.

٤- شوێنی بێ کۆتایی(المكان اللامتناهي):

ئەم شوێنە خاڵییە لەخەڵك، ئەو زەوییەیە، کـە لـەژێر دەسـەڵاتی کەسـدا نییە، تەنانەت دەسەڵاتی دەوڵەتیش!

زۆرجاریش ئەم شوێنانە بـێ رێگـاو خـاڵین لـەژیار ودەزگاکـانی دەوڵـەت، بۆیـە هەمیشە ئەم جۆرە شوێنە دوورە لەشـوێنی نیـشتەجێی خەڵکـەوە، هـەر لەبـەر

ئەمەیە دەلالەتی تایبەتی وەردەگرێت، وەکو:

بیابان و چیا سەرکەشەکان و ئەشکەوت و جەنگەڵـە دوورەدەسـتەکان. دەتـوانین بڵێین ئەم جۆرە شـوێنە خەریکـە قـڕی تـێ دەکـەوێ و بـەهۆی بەرەوپێشـچوونی تەکنەلۆژیاوە ئەمڕۆ دەوڵەت دەستی بەدوورترین خاڵی سنوورەکان دەگات.

(شۆلز)پێنج واتا بۆ پانتایی جیا دەکاتەوە:

١- پانتایی پراگماتی:

مرۆڤ لەژینگە سروشتییە ئۆرگانییەکەی یەك دەخات.

٢- پانتایی درك پێکراو:

ئەمیش بۆ ناسنامە کەسایەتییەکەی پێویستە.

٣- پانتایی وجودی:

وای لێ دەکات، کە بگەڕێتەوە بۆ گشتی کۆمەڵایەتی و رۆشنبیریی.

٤- پانتایی ئەپستیمی(معرفي):

ئەمیش واتای ئەوە دەدات بەدەستەوە، کە لەتوانایدایە بیر لەپانتایی بکاتەوە.

٥- پانتایی لۆژیکی((المنطقي):

ئەمیش وەك ئامرازێك بۆ وەسفی پانتاییەکانی دی دەخاتە بەردەست [٤٦].

توێژەری فۆرمالیستی ناوداری روسی(میخائیـل بـاختین)هـەموجۆرەکانی شوێن لە چوار بەشدا کۆدەکاتەوە:

١- شوێنی ناوەوە.

٢-شوێنی دەرەوە.

٣- شوێنی دژ.

٤- شوێنی ئاستانە.

دواییینیان بەو شوێنە دەگوترێت، کە ڕاڕەوو دەرگاو پەنجەرەو شەقام و ئۆتۆمبیل و فڕۆکەو شەمەندەفەر و پاپۆڕو... گرتۆتە خۆ. (برۆپ)یش لەمیانەی ئەو لێکۆڵینەوەیەی، کە لەسەر کۆمەڵێ چیرۆکی میللی ئەنجامی دا، شوێنی دابەش کردووە بەسێ بەشەوە:

١- شوێنی ڕەسەن:

شوێنی لەدایك بوون و جێگای ژیانی خێزانە، گریماس پێی دەڵێت(شوێنی پەتیی مرۆڤ).

٢- شوێنی پاڵاوتەی پەتیی(المكان الترشيحي الحاف).

٣- شوێنی ناشوێن.

هەرچی ڕەخنەگران(بۆرنۆڤ) و (ئۆنێلێ)ن، شوێن تەنیا بۆ شوێنی واقعی و شوێنی خەیاڵی دابەش دەکەن.

ب- جۆرەکانی شوێن لە ڕوانگەی نووسەرە عەرەبەکانەوە:

هەر لەزووەوە هەندێ لەفەیلەسووفە عەرەبەکان کەوتنە ژێر کاریگەری ڕاکانی ئەرستۆتالیسەوە و پەیڕەوی هەڵوێستی ئەویان لەبواری شوێندا کرد، وەکو (كندي (٨٠٠-٨٧٩ز) و فارابي(٨٧٠-٩٥٠ز)و أخوان الصفاو هەندێ فەیلەسووفی تری وەکو سجستاني و أبي حيان التوحيدي و أبن مسكوية. ئەمە لەکاتێکدا کە أبوبكر الرازي و الحسن أبن الهيثم(٣٥٤-٤٣٠ك) ڕای جیایان هەبوو)(٤٧).

ئیدی هەر لەوکاتەوە تا نهۆ ڕای جیاجیا لەسەر چەمکی شوێن وجۆرەکانی لە ئارادابووەو تەباییەك لەسەر پۆلێن کردن وجۆرەکانی شوێن و ناونانی نەهاتۆتەدی. بۆیە جێی سەرسووڕمان نییە لەکاتی پۆلێن کردندا، خۆمان

لەبەرابەر ناوی جیاجیاو هەمەڕەنگی شوێندا ببینینەوە، وەکو(پانتایی جادوویی یا ئەفسانەیی، پانتایی عاجباتی و، واقعی و سروشتی ودەستکرد)(٤٨).

تەنانەت لەزاراوەشدا ماناو ئەرکی جیاجیای دەدرێتێ وجارێك بە "شوێن" و جارێکیش بە "پانتایی" ناودەبرێت (هەموو ئەم جیاوازییانەش بەپێتیی ئەم گوتەزایەمان(مقولة) بۆ دەردەخەن)(٤٩).

لەم سەردەمەدا (غالب هلسا)* ی مۆدێرن خواز، گرنگییەکی زۆری بە ڕۆڵی شوێن لە ئەدەبدا داوە، پێداگرتنی لەسەر بایەخ دان بەشوێن لە ڕادەیەکدایە، وای دەبینێت، کە (کاری ئەدەبی بەفەرامۆشکردنی شوێن، تایبەتمەندی و ڕەسەنی خۆی لەدەست دەدات)(٥٠).

شوێن لای ئەم دەکرێت بەسێ بەشەوە، بەو بڕوایەی کە ئەم سێ شوێنە دەتوانن شوێن لەزۆربەی ڕۆمانە عەرەبییەکاندا بگرنە خۆ:

١- شوێنی خوازەیی(المكان المجازي):

ئەو جۆرە شوێنەیە، کە لە ڕۆمانە پڕ لە ڕووداوە یەك بەدوای یەکەکان و تاسەسازیدا بەرچاو دەکەوێت، نووسەر بۆیە ئەم شوێنە بەخوازەیی ناو دەبات، چونکە بوونی سەد لە سەد نییە، بەڵکو لە گریمانەوە (أفتراض) نزیکە. لێرەدا شوێن جگە لە مەیدانی ڕووداوەکان، دەلالەت لە کەسانی ڕۆمانەکە دەکات، لەو لایەنەی، کە پێوەندیی بەشوێنی چینایەتی، یا شێوەی ژیانیەوە هەیە. هەروەها تەواوکەری ڕووداوەکانیشە، بەمە بە ڕەگەزێك لە ڕەگەزەکانی کاری هونەری دانانرێت،بەڵکو تەنیا بۆ ڕوونکردنەوەیەو بەس. بۆیە بەشوێنێکی نەگەتیڤ دادەنرێت، چونکە سەربەخۆ نییە.

٢- شوێنی ئەندازەیی(المكان الهندسي):

بەو شوێنە دەگوترێت کە رۆمان دەیخاتەڕوو، لەمیانەی وەسفی دوورییەکانی و دەرەوەیەوە، واتە کاتێك ئەو شوێنە هەڵدەوەشێنێتەوە، دەگۆڕێت بۆ کۆمەڵێك رەنگ و ڕوو و شتی دی، کە بەجیا بەرچاو دەکەون.

٣- شوێنی تاقی کراوە(المكان المعاش):

بەو شوێنە دەگوترێت، کە نووسەر تێیدا ژیاوە، دوای ئەوەی لێی دوورکەوتۆتەوە. لەنووسیندا بەخەیاڵ تێیدا دەژێت، وەکو چیرۆکی(سەفەرێکی ئەفسووناوی)ی حسێن عارف. گاستۆن باشلار بەم شوێنە هۆگرە دەڵێت(ماڵی منداڵیی)، کە لە رێگەی یادەوەرییەوە دروست بووە[٥١].

یەکێ لەو نووسەرە پڕ بەرهەم و بەرهەم بەپیتانەی، کە ساڵانێکی زۆری تەمەنی بۆ لێکۆڵینەوە لەشوێن تەرخان کردو بۆچوونێکی زانستی و دیالێکتیکی دا بەشوێن، بەڕادەیەك نەخشەی لێکۆڵینەوەی لەسەر جوگرافیای شوێن لە ئەدەبدا هێند فراوان و بەرینە، گەر بکەویتە ناو پانتایی نەخشەکەیەوە، ئیدی وا دەزانیت بەکیشوەرێکی بێ کۆتایی و بێ سنووری شوێن ئابلۆقە دراویت، ئەویش (یاسین النصیر)ی رەخنەگری لە تاراوگە ژیاوی عێراقییە، کە تا نهۆ ئەم کتێبە بەپێزانەی کە تەرخان بەشوێنن، نووسیوە:

١- الرواية و المكان.ج١، سلسلة الموسوعة الصغيرة (٥٧)، دارالحرية للطباعة، بغداد ١٩٨٠.

٢- دلالة المكان في قصص الأطفال. دار ثقافة الأطفال، بغداد ١٩٨٥.

٣- الرواية و المكان، ج٢، سلسلة الموسوعة الصغيرة (١٩٥)، دار الحرية للطباعة، بغداد ١٩٨٦.

٤- أشكالية المكان في النص الأدبي. دارالشؤون الثقافية العامة. بغداد ١٩٨٦.

٥- جماليات المكان في شعر السياب، دار المدى للثقافة و النشر. دمشق ١٩٩٥.

شوێن لای (یاسین النصیر)ی پسپۆڕ لەبواری رۆڵ وچەمکی شوێن لە ئەدەبدا، دەکرێت بەسێ بەشەوە:

١- شوێنی گریمانکراو (المكان المفترض):

ئەمیش دەکرێت بە دوو بەشەوە:

أ- شوێنی یۆتۆپی گریمانکراو.

ب- شوێنی کۆمەڵایەتی گریمانکراو.

شوێنی گریمانکراو زادەی خەیاڵی رووتە، دەکرێ هەندێك لە تایبەتمەندییەکانی لە واقیعەوە وەرگرێت، بەڵام بە دیاری کراوی نا، مێژووی گشتی ونەوکاتیش تێیدا بزرە. جگە لەوەی شوێنی ناسراویش هەر بزرە، چونکە باسی شوێنی گشتی دەکات.

٢- شوێنی بابەتی (المكان الموضوعي):

تایبەتمەندی شوێنی بابەتی لەوەدایە، کە پێکهێنەرەکانی لە ژیانی کۆمەڵایەتییەوە هەڵدەهێنجێنێت، بارودۆخەکە دەیسەپێنێ بەسەریا تا شوێنێکی داخراوبێت. وەکو: بەندیخانە، دوورخراوگە، ئاسایشگا، شێتخانە، بەرەکانی جەنگ.

لەگەڵ ئەوەی، کە شوێنێکی داخراوە، بەڵام کراوەیە، لەسەر پشتە بۆ هزرو رامان. ئەگەرچی لای نووسەری بێ دیدگاو بیر تەسك تەنگتر دەبێتەوە.

بە شوێنێکی کاتی دادەنرێت، چونکە بە تێپەڕبوونی کات و فراوان بوونی هـزرو گۆڕانی بارودۆخەکە، دەکرێ لێی رزگاربیت و سەربەخۆ بیت.

٣- شوێنی تاك رەهەند (المكان ذو البعد الواحد):

شـوێنێکی گـشتییە، لـە کـاری هونەریـدا ناسـنامەی تایبـەت بـەخۆی، ناسـنامەی چـینایەتی یـا کۆمەڵایـەتی بەدەسـت نـەهێناوە. واتـە رەهەنـدێکی پلاستیکی دیاری کراوە. ئەو شـوێنەیە، کـە چیرۆکنووس گرنگـی تـەواوی پـێ نەداوەو وەکو رووپۆشی دەرەوەی رووداوەکان بەکاری هێناوە، تەنیا یەك بەهاش بەدەستەوە دەدات(٥٢).

دکتـۆر (حمیـد لحمـداني)یـش لـەلای خۆیـەوەو بـە پـشت بەسـتن بـە رای نووسەرانی وەك (هەنری میتران و جۆرج پۆلێ و فیلیپ هامۆن)، شوێن بۆ چوار ئاست دابەش دەکات:

١- پانتایی جوگرافی:

ئەو شوێنەیە، کە پاڵەوانەکان تێیـدا دەجـوولێن و رووداوەکـانی تێدا روو دەدەن، ئەم شوێنە دانەبڕاوە لە دەلالەتی شارستانی و کۆمەڵایەتی، واتە تـەنیا شوێنێکی رووتکراوە نییەو زیندەگی لە میانەی جووڵەی کەسەکان و پێوەندی بە کاتی دیاری کراوەوە دەردەکەوێت.

٢- پانتایی دەق:

شێوازی نووسین و جۆری پیت و رووبەری لاپەڕەو بـەرگ و نەخشەسازی و جوانکاری لە بەرهەمەکەدا دەگرێتەوە، نەك کاکڵەی بەرهەمەکە. شایانی باسە

ئەم جۆرە شوێنە کاریگەریی لەسەر سروشتی رووداوەکانی رۆمان نییە بە قەدەر ئەوەی، کە شێوەی گێڕانەوەو رەگەزەکانی دی گێڕانـەوە کاردەکـەن. ئـەم جـۆرە پانتاییە کاریگەریی لەسەر میزاجی وەرگر بەجێ دەهێڵێت.

٣- پانتایی گەیاندنی ماناو واتا:

هەنـدێك جـار وشـەیەك دوو مانـاو دوو واتـا دەگەیـەنێت، رەوانبێـژان بەمانایەکی دەڵێن حەقیقی و بەوی دیشیان دەڵێن مەجازی.

٤- پانتایی لە گێڕانەوەدا:

ئەمەش گۆشەنیگای رۆماننووس یا چیرۆکنووس دەگرێتەوە، لەبارەی جۆرو چۆنێتی خستنەڕووی بەرهەمەکەیەوە. ئایا خۆی دەبێتە پاڵەوانی بەرهەمەکە یا کەسانی دی، یـاخود بـە زاری یەکێکـەوە ڕووداوەکـان دەگێڕێتـەوە. (عبـدالملك مرتاض)یش لە روانگەی خۆیەوە شوێن بەم شێوەیە دابەش دەکات:

١- شوێنی جوگرافی

٢- شوێنی نیمچە جوگرافی

بۆ نموونە: کە باس لەخەونێك دەکرێت، خەونیش جوگرافیای هەیەو نییـە، واتـە نیمچە جوگرافییە.

٣- شوێنی ئاوی:

ئەو شوێنەیە، کە ڕووداوەکانی زیاتر لەرووبەرێکی ئاویدا ڕوو دەدەن، وەکو:

رۆمانی(پیرەمێردو زەریا)ی هەمەنگوای و رۆمانی(مۆبی دیـك)ی هێرمـان ملڤێل و نۆڤلێتی(سەگی بەڵەك)ی جەنگیز ئێتمـاتۆڤ و رۆمـانی (زریـان)ی جوزێف کۆنڕادو(سەرهاتی نوقوم بوویـەك)ی مـارکیز. یـاخود وەکـو(ئۆدیـسە)و

(هەزار و یەك شەو)، کە پاڵەوانەکانیان سواری پشت دەریا دەکەن.

٤- شوێنی بزێو(المكان المتحرك):

لەمیاندا زوو زوو هەست بەگۆڕانکاری شوێن دەکەین و سیفەتی بێ ئۆقرەیی لەخۆ دەگرێت، وەکو: رۆمانەکانی(شەوی لەشبونە)ی ریمارك و (نینا)ی سابت رەحمان و(دووره ولات)ی ع. قاسمۆڤ و (حەمەدۆك)ی یەشار کەمال و(راز)ی خوسرەو جاف و (دواهەمین هەناری دنیا)ی بەختیار عەلی.

٥- شوێنی بێ سەروشوێن:

ئەم جۆرەیان هەمیشەیی نییەو بەپێی کات و شوێن دەگۆڕێت، وەکو: ناو سەهۆڵبەندان وبەستەڵەك و بەرهەتاوو جەرگەی شەڕو شوێنی شایی.

٦- شوێنی بەندو باوکاری:

ئەمیان زیاتر لەچیرۆکە ئەفسانەییەکاندا هەیە، وەکو لەسەر بەڕە فڕین و سواری پشت گسك بوون وئاسمان تەی کردن وکڵاوی سخری جن لەسەرکردن.
ئەمجۆرە شوێنە زیاتر لای بۆرخێس و مارکیزو نووسەرانی دیی ئەمریکای لاتین بەکار دەبرێت.

٧- شوێنی سەیرو سەمەرە:

بەو شوێنە دەگوترێت، کە عادەتیی نییەو ناوهێنان و بەکاربردنی زۆرجار دەچێتە قاڵبی ئەدەبی فانتازیاوە.. وەك ناوگەرووی نەهەنگ و سەر ئەستێرەو مانگ و حەوت تەبەقەی ئاسمان، کە لە ئەفسانەی کوردی و میللەتانی دیدا گەلێك بەکار براوە[٥٣].

توێژەری بەناوبانگی مەغربی(سعيد يقطين)بینای پانتایی لەچیرۆکی میللیدا دەکات بەدوو بەشی سەرەکییەوە:

١- بینای پانتایی تایبەتی

٢- بینای پانتایی گشتی

بینای پانتایی گشتی دەکرێت بەسێ بەشەوە:

١- پانتاییە مەرجەعییەکان(الفضاءات المرجعية):

بەو پانتاییە دەگوترێت، کە دەتوانین لەواقعدا بیدۆزینەوە، لەدابەشکردنە جوگرافییەکان، یا لەمێژووی کۆندا.

٢- پانتاییەکانی خەیاڵ کردنەوە(الفضاءات التخييلية):

زۆر لەشوێنی یەکەم دەکات، بەڵام دروستکەری ئەمیان خەیاڵی فراوانی گێڕەرەوەیە، ئەمیش دابەش دەبێت بۆ:

أ- پانتایی گوڵی(الفضاء الوردي):

پانتاییەکی جوان و بەپیتە، پڕە لەو وێنە جوانە سروشتییانەی لە یادەوەریدان، هەروەکو ئەو وێنە پۆستکاردانەی، پڕن لەدیمەنی سروشتی، کە جوانییەکەی لەبەهەشتەوە وەرگرتووە. چونکە پڕە لەکێڵگەو باخ، بۆیە هەمیشە رەنگەکانی سروشت لەخۆ دەگرێت، زۆرجار لەپاش گەڕان و ململانێ و کێشمەکێشی زۆر پاڵەوان دەگاتە ئامانجی خۆی و بەم شوێنە هۆگرو هێمنە بەهرەمەند دەبێت.

ب- پانتایی چۆڵەوانی (الفضاء القفري):

ئەگەر پانتایی گوڵی خۆشیی بخاتە دەروونی کەسەکانەوە یا وەرگر، ئەوا ئەمیان سەرسووڕمان و ترس و تۆقاندن و غەم و پەژارە و دڵەڕاوکێ دەچێنێت و هەمیشە رەنگی رەش و زەرد لەخۆ دەگرێت.

ج- پانتایی جەنگ(فضاء المعارك):

پانتایی دەق لای گێڕەرەوە مەیدانی جەنگە بەهەموو ماڵوێرانییەکییەوە، لێرەدا زمان و وەسف لەفراوانکردنی پانتایی جەنگ رۆڵی گرنگ دەگێڕن. ئەم پانتاییە هەمیشە رەنگی سوور لەخۆ دەگرێت.

د- پانتایی بەئەندێشە (الفضاء المتخیل):

هەموو پانتاییەکانی پێشوو جێگەیەکی دیاریکراویان هەیە، بەڵام ئەمیان جیایە،چونکە سەر بەجیهانێکی دییە. ئەمیش دەکرێت بەدوو بەشەوە:

١- پانتایی ئەو دنیا(فضاء العالم الاخر):

پانتایی پاش مردنە، پانتایی بەهەشت و دۆزەخ. ئەم پانتاییە لەزۆر لەچیرۆکە میللییەکاندا ئامادەیی هەیەو هەمیشە ئەو دنیا بەبناغەی ئەم دنیا دادەنێت، ئەگەرچی پانتایی گوڵی لەسەرزەوی دەدۆزرێتەوە، بەڵام بەرز راگرتنی پانتایی ئەو دنیایە. دووری نێوان پانتایی سەرزەوی وپانتایی ئەو دنیا، دووری نێوان ژیان و مردنە.

٢- پانتایی خەون(فضاء الحلم):

چ لەڕووی سروشت وچ لەڕووی دووریەوە، جیاوازییەك نییە لە نێوان پانتایی خەون وپانتایی ئەو دنیادا. لێرەدا لەبری بمرێت، دەنوێت و خەون دەبینێت(لەهەیوانەکەدا لەسەر جێیەکەم خۆم بینییەوە... سینییەکی زێر، قاپێکی بلووری تێدابوو، خرایە بەردەمم. قاپەکە قازێکی قەڵەوی سوورەوە کراوی تێدابوو.

لەپڕ سەگێکی زەبەلاحی پێ کوڵی سەر زل، لەقازەکە نزیك بۆوەو پڕی دایێ، ویستی تێقوچێنێ، هەر لەوکاتەدا نەڕەشێرێکم بینی بەژوورکەوت و هەرکە گەیشتە سەگەکە، شالاوی بۆ بردو کوشتی. قازەکەی لەدەم سەگەکە

دەرکردو بێ ئەوەی گلاوی کردبێت بۆی هێنام)[٥٤].

٣- پانتایی عاجباتییەکان(الفضاءات العجائبیة):

ئەو شوێنەی لێرەدا بەکاردەبرێ، جێی سەرسووڕمان و عاجباتییە، بەهەمان رادەش دەچێتە خانەی ترس ئامێزەوە، ئەمە جگە لەوەی لە زۆر کاتدا وەکو رەمز بەکاردەهێنرێت.

وەکو: ئەژدیهاو دێوو درنج.

دێو، کە دەم دەکاتەوەو قاقا پێدەکەنێت، ئەوا دەمی بەئەندازەی دەروازەی شارێك دەکرێتەوە، ددانەکانی لەسەکۆی دوکانەکان دەکەن، مەلاشووشی کوتومت دەڵێی گەورە بازاڕێکە بۆ خۆی. ئەمیش دەکرێت بەدوو بەشەوە:

أ- پانتایی بەرچاو(الفضاء الظاهري).

ب- پانتایی ناوەوە (الفضاء الباطني).[٥٥].

(عواد علی)بەپێی تیۆرەکەی(ئۆپرسفێلد)شوێن لەشانۆدا بەم شێوەیە پۆلێن دەکات:

١- جێگەی شانۆیی و شار:

(جێگەی شانۆیی بە پەیوەندییە مادی و بیناسازییەکانی بەشارەوە دیاری دەکرێت) دواتر(ئەو جێگەیەی لەناو شاردایە).

٢- جێگەی سەکۆیی(المکان المنص):

شوێنی هونەرمەندە ئەزموونکارەکانە، هەموو ئەو پێویستییانەی دەبنە هۆی چالاکی و جووڵەی ئەکتەرەکان و کۆڕە تایبەتییەکان و بوونی دیکۆر یا نەبوونی.

٣- فەزای سەکۆیی(الفضاء المنص):

بەلایەنی کەمەوە دەسەپێنرێتە سەر سەرجەمی ڕووداوەکان، کە دەچنە سەر سەکۆ.

٤- فەزای درامی:

ئەمەش لەدوو چەمکەوە گەشە دەکات:

أ- فەزای سەکۆیی:

دەتوانێت فەزایەکی مادی بۆ دەقە شانۆییەکە دیاری بکات.

ب- فەزای وەهمی:

لەدەقەوە وەرگیراوەو لەویشەوە سروش وەردەگرێت[٥٦].

دکتۆر(شجاع مسلم العاني)یش لەنامەی دکتۆراکەیدا شوێن بۆ چوار بەش پۆلێن دەکات، ئەمەش بەپێی پێوەندی کەسەکە بەشوێنەوە:

١- شوێنی شانۆیی(المكان المسرحي):

هەندێك جار چیرۆك یا ڕۆمان قالبی شانۆنامە لەخۆ دەگرێت، بەوەی شێوەی گفتوگۆی کەسەکان و جووڵەیان ناچار بە پابەندبوون بە بنەماکانی شانۆ دەکرێن، بۆیە بەم جۆرە شوێنە دەگوترێت شوێنی شانۆیی، یا شوێنی درامی، بە چیرۆکەکە دەگوترێت چیرۆکی درامی، ڕۆمانەکەش بە ڕۆمانی درامی ناو دەبرێت، بۆیە ڕۆڵی شوێن لەم جۆرە چیرۆکە یا ڕۆمانانەدا زۆر کزو لاواز خۆ دەنوێنێ وبەشوێنێکی نەگەتیف دادەنرێت، چونکە ملکەچی ڕووداوو کەسەکانە و پاشکۆشیانە.

لەشوێنی شانۆییدا هەروەکو باختین دەڵێت، تایبەتمەندی پێکەوە ژیان و ململانێشی هەیە. هەندێك جار نەك هەر شوێنەکە شانۆییە، بەڵکو وەسفەکەش شێوەی وەسفی شانۆیی لەخۆ دەگرێت(خانوویەکی هاکەزایی بە قایە

دروست کراو، دەرگایەکی ساجی گۆپکەداری ئاسن، لە دەرگاکە دەچییە ژوورەوە)[٥٧].

شوێنی شانۆیی تایبەتمەندی خۆی نییەو تایبەت نابێت بەیەك شوێنەوە، بۆ نموونە زۆرجار، کە وەسفی شارێك دەکرێت هێند گشتی دەبێت جیا ناکرێتەوە لەشارێکی دی، هەندێك جار چاخانەیەك یا ژوورێك یا بەندیخانەیەك یا کەشتییەك دەکرێت بەمەیدانی ڕووداوەکان لەشوێنی شانۆییداو هەموو چین و توێژەکان یا چەند نەتەوەیەك یا چەند ئایدیۆلۆژیاو مەزهەبێك کۆ دەکاتەوە، ئیدی ئەو شوێنە لەلایەك دەبێتە مەیدانی پێکەوە ژیان و لەلایەکی دیشەوە دژایەتی و ململانێکانی تێدا توندتر دەکرێنەوە. (هۆڤمان) ڕۆمانی تایبەت بەم جۆرە شوێنە بە(ڕۆمانی هزر) ناو دەبات.

(پێویستی بنیاتی ئەم جۆرە ڕۆمانە ڕەنگە ئاسانتربێت لەوەی، کە لەیەکەم جاردا دێتە بەرچاو. یەکێك لەو پێداویستییانە کۆکردنەوەی خەڵکانێکی زۆرە لە تەنیا شوێنێکدا، کە بارودۆخ لەباربێت بۆ گوزارشت کردنی هەمەڕەنگ لەهەمە ڕۆشنبیریی هزری. ژووری میوان وئاهەنگ و کاتی شێوان، ئەمانە مەڵبەندی خوازراوی بنیاتگەری ئەم جۆرە ڕۆمانەن)[٥٨].

دەبێ ئەوەش لەیاد نەکرێ، کە شوێنی شانۆیی هەندێك جار دەگۆڕێت بۆ دژە شوێن و جارجاریش بۆ هۆگرە شوێن، نموونەی شوێنی شانۆیی لەڕۆماندا: نۆڤلێتی(لانە)ی کافکاو نۆڤلێتی (باخچە)ی مارگرێت دۆراو ڕۆمانی(کوێری)ی ساراماگۆو(دەیەمین پیاو)ی گراهام گرین و(ئەوان ئەسپەکان دەکوژن)ی هۆراس ماکۆی و (بێدەنگیی دەریا)ی ڤێرکور و(السفینة)ی جبرا ابراهيم جبرا و(بەنداو-السد)ی مسعدی و نۆڤلێتی(زەردەمار)ی حەمە سەعید زەنگنە.

٢- شوێنی مێژوویی (المكان التأريخي):

هەندێ لەنووسەران بەشوێنکات(الزمکان)یشی ناودەبەن.

(شوێنی مێژوویی ئەو شوێنەیە، کە هەرگیز لە کات دانابڕێت،ئەمە ڕەنگە وا بگەیەنێت، کە ئێمە بڕوامان وایە شوێن هەیە بەکاتەوە پەیوەستە، شوێنیش هەیە دابڕاوە لێی. لە ڕاستیدا کارەکە پێچەوانەی ئەمەیە، بە ڕای ئێمە ناشێت هیچ شوێنێك بە هەر شێوەیەك لەشێوەکان لەکات جیابێتەوە، چۆن ناتوانێت لەجوولەش جیابێتەوە، هەروەك "هیگڵ" وای دەبینێ، کە کۆی یەکگرتنی کات و شوێنە)[٥٩].

شوێنی مێژوویی لەو ڕۆمان وچیرۆکانەدا ڕەنگ دەداتەوە، کە مێژووی قۆناغێك لە قۆناغەکانی مێژووی کۆمەڵ دەگێڕنەوە، وەکو ڕۆمانەکانی بلزاك، کە باسی داتەپین و هەڵوەشانەوەو لەدەستدانی دەسەڵاتی چینی دەرەبەگ دەکەن، بەگۆڕانی قۆناغی فیوداڵی بۆ قۆناغی سەرمایەداری.

یاخود شانۆگەرییەکانی شەکسپیرو ڕۆمانەکانی چارلز دیکنز و س. ئێس. فۆرستەر.

ئەو نووسەرانەی، کە زیاتر شوێنی مێژوویی بەکاردەبەن، هێند بەرجەستەی دەکەنەوە، تەنانەت زۆرجار ناوی شارە مێژووییەکە، یا شوێنە مێژووییەکە وەکو خۆی بەناوە ئەسڵییەکەیەوە ناودەبەن، بێ ئەوەی هێمای بۆ بەکاربێنن. بەگشتی مەیدانی شوێنی مێژوویی، مێژوویەکی لەسەر دەگێڕێتەوە و بۆنی سەدەکانی ڕابردوو، یاخود نەوەکانی پێشووی لێ دێت.

نموونەی هەندێك لەو ڕۆمانانەی، کە شوێنی مێژووییان تێدا بەرجەستەکراوە:

(تۆپەکە)ی فۆرستەرو (النخلة والجيران) و (المخاض) و (القربان)ی غائب

طعمة فرمان و (صيادون في شارع ضيق)و (البحث عن وليد مسعود)ی جبرا ابراهيم جبرا و (ئاسۆس)ی محی الدين زەنگنە و (داستانی دمدم)ی عەرەبی شامیلۆڤ و (شار)ی حسین عارف و (هەڵکشان بەرەو لوتکە)و (کۆچڕەو..کۆچڕەو)ی عبدالله سەراج.

٣- هۆگرە شوێن(المكان الأليف):

(مەبەست لەشوێنی هۆگر هەموو ئەو شوێنانەیە، کە تێیدا ژیاوین و هەستمان بەپاراستن وگەرمی کردووە، بەشێوەیەك، کە ئەم شوێنە بووەتە مادەی یادەوەرییەکانمان. ماڵ، نەخوازەڵا ماڵی منداڵیی بەتینترین شوێنی هۆگرە)[٦٠].

چونکە خۆشترین و بێ چەوسانەوەترین کاتی ژیان وهەست بەلێپرسینەوە نەکردن و باوەشی پڕ لە سۆزو گەرمی دایك و باب و یاری کۆڵان و پێوەندی برادەری و گەلێ شتی دی تێدا تۆمارکراوە، بەدەگمەن دووبارە دەبنەوە. جا مەرج نییە ئەو شوێنە ماڵ بێت، دەشێ ژوورێك یا گەڕەکێك یا شەقامێك یا باغچەیەك یا شارێك بێت. لە ڕۆمانی(پشت کووڕەکەی نۆتردام)ی ڤیکتۆر هۆگۆدا، کڵێسا کە ماڵی منداڵیی(کوازیمۆدۆ)ی پشت کۆمە، کە گەورەش بووە، هەر ژیانی تێدا بەسەردەبا، هێند هۆگرو دەستەمۆی بووە، لای ئەو بووەتە (هێلکەو هێلانەو ماڵ و نیشتمان وجیهان)[٦١].

مرۆڤ هێند هۆگری هەندێ شوێنی ڕەسەن دەبێت، ئامادەیە لەپێناوی بەدەستهێنانی ئەو شوێنە، یا لەدەست نەدانی، گیان و سەرو ماڵی لەدەست بدات، ئیدی ئەو شوێنە پانتایی ئایدیۆلۆژیا داگیر دەکاو بە لەدەستدانی تووشی نامۆیی دەبێت(نامۆییەك نە شارستانی و نە ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و ڕامیارییە، بەڵکو بەپلەی یەکەم نامۆیی شوێنە)[٦٢]. هۆگرە شوێن(بەتوندی کار

لـەدەروون و هەڵـسوكەوتی مـرۆڤ و كاردانـەوەو چـالاكییە سـایكۆلۆجی و سۆسیۆلۆجی و تەنانەت بایۆلۆجی و فیزیۆلۆجی و بیروبۆچوون و ژیانی رۆحـی و هەڵوێستی رۆژانەو خەون و خەیاڵیشی دەكات)[٦٣].

غفور صالح عبداللەی چیرۆكنووس لە رۆمانی(توانەوە)دا خۆشەویـستی و هۆگریی خۆی بۆ شوێنی پێشووی پێ ناشاررێتەوە، لەزاری پاڵەوانەكەوە دەڵێت: (ئەو رۆژەی فەرمانی گواستنەوەت، لەشارە گەرداوییـە پـڕ ئاپۆراكـەوە بـۆ ئـەم شارە دەرچوو، زۆر دڵتەنگ بووی، تەنها لەبەر ئەوەی لەگەڵ دەربـەدەریی تێـك ترنجاون و چەن ساڵێكە لەگەڵی راهاتووی. لەوێڕا دەیان بیرەوەری تـاڵ و تفت و سوێرو شیرینت پاشەكەوت كردووە، وەكو سامانێكی لەدڵ شـیرین دڵـت نایـەت بەجێیان بێڵی)[٦٤].

نووسەرێكی دی، خۆشەویستی و هۆگری و پەرۆشی خۆی بـۆ شـوێن ئـاوا دەردەبڕێت:

(گەر ئێستا پێشبڕكێی ماراسۆن دەست پێ بكەن، دەبمە دوامینتان، خۆ ئەگـەر پێشبڕكێكەش بەڕۆیشتن بە پێ بوو،رەنگە خاڵی سەرەتا هەر بەجێ نەهێڵم، ئێوە دەتوانن رابكەن و بگەنە سەر مانگ، بەڵام من لێرە دەمێنمەوە، چونكە هێشتا لەزەوی تێر نەبوومە!)[٦٥].

ماجد لە رۆمانی (ظلال على النافذة)ی غائب طعمة فرمان دا كاتێك لـە هەندەران دەگەڕێتەوە، دەبینێ خێزانەكەی لەشـوێنی منـداڵیی باریـان كـردووەو گواستوویانەتەوە بۆ گەڕەكێكی دی، گەڕەكێك بێبەش لە بـچووكترین دیمـەنێك، كە بۆ خۆی رابكێشێ و هۆگرو دەستەمۆی بكـات، چـونكە ئـەو دیمەنـە نوێیـە بێبەشە لەكزترین پێوەندی بە رابردوو یا بە یادگارییەكانییەوە(گەڕامەوە، بینیم

هەموو شتێكم بۆ سازو ئامادە كراوە، بەشدارنەبووم لەهیچ یەكێك لەو شتانەی بۆ حەواندنـەوەم ئامـادەكرابوون، ماڵەكـە بـە هـەر پێـنج ژوورەكانییـەوە بـۆنی رابـردووی لـێ نایـەت، یادگارییـەكانمی لـەخۆ نـەگرتووە، وا هەسـت دەكـەم بەشێوەیەكی كاتی تێیدا دەژیم، تا ئەو دەمەی ژیانی تایبەتی خۆم لەگۆشەیەك، كە نازانم لەكوێیە، دەست پێ دەكەم)[٦٦].

هەندێك نووسەری دی باس لە (سەربان)ی مـاڵ دەكـەن. چـونكە سـەربان لەخانووی كۆنی رۆژهەڵاتیدا شوێنی گۆشـەگیری وبیركردنـەوەو چێژ وەرگـرتن و چاوبڕكێ و دەست لەملانێ و نووستنی ناو كوللەیە، كە ئەمڕۆ لە چیرۆكەكاندا بەكارهێنان یا ناوبردنی سەربان خەریكە كەمتر دەبێتەوە یا نامێنێت، ئەمـەش لەسۆنگەی شێوەی بیناسازی مۆدێرن، یا پێشكەوتنی تەكنەلۆژیاوە گەلێ جـار پێوەنـدی پاڵـەوان بەشـوێنەوە نـەك هـەر لەوەسـفی شـوێن دەرناچـێت، بـەڵكو وردتردەبێتەوە تا وەسفی شتە وردەكـانی نـاو مـاڵیش دەكـات، وەكـو وەسـفی شوقەلەت[٦٧] و سندوقی ماڵ و وێنەی بۆراقی سەری وجاخانەو ڕەف و ئاوێنـەو باوڵی جل و جاجم و بەڕە، ئەوانەی باشلار ناویان دەنێت(ماڵی شتەكان - بیوت الأشیاء).

(چونكە لەو سـندوقە دارینەیـە مانایـەكی دی هەڵـدەقوڵێ، تـەنیا مـاڵی شتەكان نییە، بـەڵكو ماڵێـك دەرژێنێتـە رابـردوو و یادگارییـە بەنـدكراوەكانی ناوی)[٦٨].

واتە رەنگە بەكردنەوەی كۆنە سـندووقێك شـەپۆلی دەریایـەك لـەیادگاری لەهەناوماندا بكەوێتە هاژە هاژ، بۆنا، خۆ هەر تەنیا چـەند پارچـە تەختەیـەك لێك بدرێن وبكرێن بە دەرگا، ئەوا دەبێتـە هێڵـی جیاكـەرەوەی نێـوان جیهـانی

ناوەوەو جیهانی دەرەوە.

هەر بۆ برینی تخووبی ئەم هێڵەی نێوان دەرەوەو ناوەوەو ئاودیوبوون (پێویست بەتەمەنێك لەپێوەندی کۆمەڵایەتی و برێك لەرەوشت و زەمەنێك لەئاشنایی و برادەری دەکات)[٦٩].

هۆگرە شوێن، کە زیاتر شوێنی داخراو دەگرێتەوە، نەك شوێنی کراوەو فراوان، هەر کاتێك شوێنی هۆگر زیاتر داخرا، تەنگ بۆوەو بوو بە لەمپەرێك لەبەرابەر جوولانەوەو بەدیهێنانی ئارەزووەکانی، یا بگۆڕێ بۆ شوێنێکی شەرم هێن، ئەوا ئاوەژوو دەبێتەوەو دەگۆڕێ بۆ دژە شوێن، سەییابی شاعیر لەشاری لەندەنی تەماویدا کاتێك هەست بەگرانی و قورسی نەخۆشییەکەی دەکات، لەندەنی رازاوەی لێ دەبێتە دۆزەخ و عێراقی لا دەبێتە بەهەشتی سەرزەمین:

شەوی لەندەن مردنێکە گیانەلاکەی شەوخونی و

سەرماو بێزاری و نامۆیی و

غەریبییەکی رەشە لەبۆشایی دڵدا

خوایە کەی بگەڕێمەوە بۆ نیشتمانەکەم

تا ئاسمانی نیشتمان بەخۆر ماچم بکا![٧٠]

٤- دژە شوێن (المکان المعادي):

(هەندێ شوێن هەن مرۆڤ لە بەرابەریاندا هەست بە هیچ هۆگرییەك ناکات، بەڵکو بەپێچەوانەوە هەست بەدوژمنداری دەکات، ئەم جۆرە شوێنانەش یا مرۆڤ بەناچاری تێیاندا دەژی، وەکو: بەندیخانەو گرتووخانەو دوورخراوگەکان، یا مەترسی مردنیان تێدا دەبینێتەوە، وەکو بیابان)[٧١].

مرۆڤ هەمیشە لەهەوڵی ئەوەدا بووە، جێی خۆی خۆش بکاو لەگەڵیدا

بگونجێ و دەستەمۆو هۆگری بکات. دوور نییە هەر ئەو شوێنەی پێی هۆگرە، بگۆڕێ بەدژە شوێن، بۆ نموونە: ئەگەر لەو ژوورەی هۆگری بووە، ماوەیەك دیل بکرێت، ئەوا لێی دەبێ بەدژە شوێن، یا شوێنی کارەکەی ببێتە جێی چەوسانەوەو نارەحەتی و نا ئارامی، ئەوا لێی دەبێت بە دژە شوێن، بەندیخانە یەکێ لەو شوێنانەیە، کە مرۆڤ هەرگیز هۆگری نابێ، بۆ نموونە هەر ناوهێنانی شوێنگەلی مێژوویی وەکو(نوگرە سەلمان) یا (عەرعەر) یاخود (ئەمنەسوورەکە)، تەنیا ناوهێنان و بیرخستنەوەیان قێز لێبوونەوەو خۆ پاراستن و دوورکەوتنەوە، لەو دژە شوێنانە دروست دەکات، یاخود گۆڕستان و نەخۆشخانەو بەرەکانی جەنگ و ئاسایشگا وبارەگاکانی حزبی دکتاتۆرو شێتخانە، دەبنە شوێنگەلێك، نزیك کەوتنەوە لێیان ترس و سامێکی خەست دەخەنە دڵەوە. نموونەی ئەم جۆرە شوێنە، چیرۆکی(ژووری ژمارە ٦)ی چیخۆف و رۆمانەکانی (کوێری)ی ساراماگۆو (القلعة الخامسة)ی فاضل العزاوي و (شرق المتوسط)ی عبدالرحمن منیف و (العین ذات الجفن المعدنیة)ی شریف حتاته و (الجسور الزجاجیة)ی برهان الخطیب و (المبعدون)ی هشام الرکابي و (ژانی گەل)ی بلەو (بەهاری رەش)ی أحمد محمد اسماعیل-ن.

ریمارك لەرۆمانی(شەوی لەشبۆنە)دا زێدو مەڵبەندی ژیانی خۆی، کە ئەڵمانیای بەدۆزەخ کراوی ژێر دەسەڵاتی نازی وسەردەمی جەنگی دووەمی جیهانییە، لێی دەبێتە دژە شوێن و ئەو شوێنەی، کە لێی گیرساوەتەوە (پورتوگال)، لای دەبێتە هۆگرە شوێن(لەو کەشتییەی لەسەر دەروازەی بەندەرەکە، هەندێك دوور لەشۆستەکە لەنگەری گرتبوو، روانیم، رووناکییەکی تیژ رۆشنی دەکردەوە، هەرچەندە وا هەفتەیەك بەسەر مانەوەم لەم شارەدا

تێپەڕیوە، وەلێ من هۆگری رووناكییە بێ خەمەكەی نەبوومە، لەدوای خۆم شارگەلێكم جێهێشت، كە لەباوەشی شەوێكی ئەنگوستەچاودا خۆیان مەلاس داون، هەر دەڵێی كانە خەڵوزن، شارگەلێك تیشكی چرا تیایاندا ترسناكترە لەدەردە كۆلێرای سەدەكانی ناوەڕاست. بەڵێ من لە ئەوروپای سەدەی بیستەوە هاتووم)[٧٢].

دكتۆر(ابراهیم جنداري) یش شوێن بەپێی رۆمانەكانی(جبرا ابراهیم جبرا) ئاوا سنووربەند دەكات:

١- شوێنی گشتیی كراوە:

لەبەردەم كەسەكاندا كراوەیە، دەتوانن بەئارەزووی خۆیان تێیدا بێن و بچن، وەكو: شەقام و كۆڵان و شوێنە لاچەپ و بازاڕو نەخۆشخانەو چاخانەو سووڕخانەو گەرماوو مەیخانەكان.

٢- شوێنی تایبەتیی داخراو:

لەبەردەم كەسەكاندا داخراوە، سنوورو رووبەرێكی جوگرافی دیاری كراوی هەیە، هەموو كەس ناتوانێت بەسەربەستی تێیدا هەڵسووكەوت بكات، تەنیا كەسێك یا چەند كەسێك نەبێت. وەكو: ماڵ و ژوور و ئۆفیس و رەشماڵ[٧٣].

شایانی باسە گاستۆن باشلار مرۆڤ بەهەبوویەكی نیوەكراوە دادەنێت. چونكە نیوەی مرۆڤ كراوەو لەبەرچاوە، چ بەجەستەو چ بەو هێزەی قسەو رەفتاری پێ دەكات، نیوەكەی دیش داخراوە، هەر لەجەستەوە تا رازو نیاز و ئارەزووە كپكراوەكانی، كەڕادەی زیادو كەمی بەشی داخراو دەگەڕێتەوە بۆ رادەی پابەندبوون و ملكەچی بۆ دابونەریتی كۆمەڵ و یاسا وئایین و دەسەڵات.

هەرچی دكتۆر(یوسف سلیمان الطمان)ە، لای ئەو شوێن دەچێتە قاڵبێكی

دییەوە، لەنامەی دكتۆراكەیدا(شوێن لەقورئانی پیرۆزدا) شوێن لەقورئاندا دەكات بەپێنج بەشەوە:

یەكەم: شوێنی هەستی (المكان الحسي)، دەكرێت بەدووبەشەوە:

١- شوێنی ئاسمانی: وەكو(ئاسمان، رۆژ، مانگ، ئەستێرە، هەور).

٢- شوێنی زەمینی: دەكرێت بەدوو بەشەوە:

أ- شوێنی دەریایی: وەكو(دەریا، كەشتی، بەرزەخ، كانی، بیر).

ب- شوێنی وشكانی: دەكرێت بەدوو بەشەوە:

١- شوێنی سروشتی: وەكو(بەرزایی، دەشت، دۆڵ).

٢- شوێنی دەستكرد: وەكو(ماڵ، خانوو، دەرگا، بازاڕ، كۆشك، گوند، بەنداو، بەندیخانە، گۆڕ).

دووەم: شوێنی مەعنەوی: وەكو(رێگە، روناكی و تاریكی، بەزەیی، پەناگە).

سێیەم: شوێنی جیاجیا(أماكن متفرقة): دەكرێت بەسێ بەشەوە:

١- شوێنی ئایینی: وەكو(مزگەوت، كەعبە، سەفاومەروا، مەككە).

٢- شوێنی جەستەیی: وەكو(دەم و چاو، سەرومل، سینگ، پشت).

٣- شوێنی لایەن و مەوداكان(الجهات و المسافات): وەكو(رۆژهەڵات، رۆژئاوا،باكوورو باشوور، راست وچەپ، قیبلە، دووری و نزیكی، تەنگی و فراوانی).

چوارەم: شوێنی بەهەشت و دۆزەخ:

بەپێی وەسفی توێژەر لەم دوو شوێنەدا مرۆڤ و شتەكان، لەمانای ئاسایی خۆیان دەردەچن و هەر شوێنەو تایبەتمەندی خۆی پێیان دەبەخشێت.

پێنجەم: شوێنی غەیبی تر: وەكو(عەرش، بەرزەخ).

تویـژەر دەڵێـت: ژمـارەی ئایەتـەکانی قورئـان (٦٢٣٧) ئایـەتن، کـە(٢٥٤١) ئایـەتیان بـاس لـە شـوێن دەکـەن، واتـە بەرێـژەی ٤١٪، ئەمـەو جگـە لـەوەی کە(١٤) سوورەت بەناوی شوێنەوە ناونراون، کە ئەمانەن:
(الاعراف، الحجر، الکهف، الأحقاف، الحجرات، الطور، النجم، القمر، البروج، الطارق، الأعلي، البلد، الشمس، الکوثر).

لەئەنجامدا توێژەر ئـەوە ڕەت دەکاتـەوە، شـوێنی ناڕاسـت و نـاواقعی یـا خەیاڵی لەقورئاندا بوونی هەبێت. جەختیش دەخاتە سـەر ئـەوەی، کـە هـەموو شوێنەکان بوونیان هەیەو دوورن لەیۆتۆپیاو خەیاڵەوە.
ئیدی ئەگەر ئەو شوێنە ئاسمانی بێت یازەمینی، سروشـتی بێـت یـا دەسـتکرد، غەیبی بێت یا مەعنەوی[٧٤].

لێرەدا نووسـەر بەدیـدێکی مەزهـەبیی رووتـەوە دەڕوانێتـە شـوێن و ئـەم شوێنانە نەك هەر بەپیرۆز و نەمر دادەنێت، بەڵکو دەبنە چـەقی دنیـاو بەشـێك لەپرۆسەی خولقاندنێکی گەردونییانەی گەورە (زۆر شارستانییەت پێمان دەڵێن، هەندێ چیا، هەندێ شوێن دەکەونـە ناوەڕاسـتی گەردوونـەوەو سـەراپای جیهـان لەوێوە دەست بەدروستبوون دەکات. بەلای هیندییەکانەوە چیای مـەیرۆ چـەقی جیهانە. بیری کۆنی ئێرانیش چیای (البرز) یان (هەرە بەرزایـەتی)و لـە ئـایینی زەردەشتیـشدا وڵاتـی ئێـران بەگـشتی دەکەوێتـە ناوەڕاسـتی گەردوونـەوە)** چونکە(لەدیدی ئینسانی ئاینیدا هەموو دنیاو گەردوون و شـتەکانی دیکـە لـەو شوێنە پیرۆزەوە خولقاون، ئەو شوێنە دڵی وجودەو ژیان و بوون لەوێوە دەسـتیان پێکردووە)[٧٥].
بۆ نموونە(ثعلبي)چیرۆکی خولقاندنی ئادەم بەپێی ئینتیماو ئەو نێوەنـدەی تێیـدا

دەژی و بەپیرۆزی دەزانێت، وێنادەکات:
(خودا سەری ئادەم و تەوێڵی لەگڵی کەعبە خولقاندو، سینگ و پشتیشی لەبیت المقدس و ڕانی لەزەوی یەمەن و لاقـەکانی لـەزەوی میـسرو پێیـەکانی لـەزەوی حیجـازو دەسـتی راسـتی لـەزەوی رۆژهـەڵات و دەسـتی چەپیـشی لـەزەوی رۆژئاوا)[٧٦].

شوێنێکی گرنگی پشتگوێ خراو

ئەندامە شوێن(شوێنی جەستەیی):

جۆرێك لەو شوێنانەی جگە لە توێژەر(یوسف سلیمان الطمان)،ئیدی هـیچ یـەکێك لـەو نووسـەرانەی دی بـەلایا نەچـوونەو ناویـان نـەهێناوە، (ئەندامـە شوێن)ە.

مەبەست لەئەندامە شوێن، ئەو شوێنەی جەستەیە، کە دەبێتـە مـەیدانی سـەرەکی دەقەکـە، یاجێگەیـەکی فـراوان لـەپانتایی دەقەکـەدا داگیر دەکـات. وەکو(دەم، لووت، لێو، چاو، سینە، ڕان، قژ).

هەندێك جار مرۆڤی خاوەن ئەم هەموو ئەندامـە شـوێنانە، خـۆی دەبێتـە شوێنی سەرەکی بۆ شتێك(شتەکە دەبێتە شوێنی مرۆڤ یا مرۆڤەکە خۆی دەبێتە شوێنی شتێك، یا ئاژەڵێك یامێرووەیەك یامرۆڤێکی تر)[٧٧].

بەبۆنەی ئەو تابۆیەی لەسەر هەندێ شوێنی جەستە دانراوە، سنووربڕین و باسکردنی، نووسەری لەسەر ئێشەو بەخراپ باسـکردن نزیـك کردۆتـەوە، دیـارە هـەر لەبـەر ئەمەشـە پـشتگوێ خـراوە. لەکاتێکـدا ئـەمڕۆ ئەندامـە شـوێنی

وەکو(دەست،چاو، سەر)ڕۆڵی زمان دەگێڕن و مرۆڤی بێ زمان دەتوانێت بەجووڵاندنیان ئەوی دەیەوێ دەری ببڕێت.

فۆلکلۆری کوردی، گرنگییەکی زۆری بەئەندامە شوێن داوە، بەجورئەتەوە باسی کردووەو گەلێ هۆنراوەی بەسەردا هەڵداوە، ئەگەر زیادەڕۆیی نەبێ، دەتوانین بڵێین فۆلکلۆری کوردی لەفۆلکلۆری زۆربەی زۆری میللەتانی دی زیاتر، پانتایی شوێنی جەستەیی داگیر کردووەو بە ئەندامە شوێندا هەڵی داوەو بەرجەستەی کردووە. ئەوەتا دەڵێت:

گۆزەی سووری سەرشانی

یارهاتەوە لەکانی

بەچارۆکە داپیۆشی

لەرە لەری مەمکانی

یا دەڵێت:

مانگەشەو خۆشە بدا لەسەربان

لێو لەبانی لێو، ڕان لەبانی ڕان

لە قۆناغی شیعری کلاسیکی کوردیدا، قژی ئافرەت زۆرترین خەڵاتی شیعر پێداگوتنی بەرکەوتووەو بەچەشنی لێو زۆر باسکراوە. نالی(١٨٠٠-١٨٥٦ز)ی شاعیر وەسفی زوڵف دەکات و دەیکات بەرەمزی ترازوو و تایەکانی، کە چۆن وەك قولاپ دڵی دڵدار رادەکێشن و دەیگرنە خۆ:

زولفی دووتایی ترازوو مەسەلی دڵکێشت،

ڕۆح دەکێشن بەدووسەر، ئەم بەسەرێ ئەو بەسەرێ[٧٨] .

هەر لەوەسفی قژو پرچدا، شێرکۆ بێکەسی شاعیریش لەهۆنراوەیەکدا، پرچ بەکاردەهێنێت و رەمزێکی زیندووترو چالاکتری دەداتێ:

با گلەیی لەپرچەکانی کاڵێ کرد

چونکە خۆیان بەستۆتەوەو

ناچن لەگەڵیا هەڵپەڕن

پرچە دڵ تەنگەکان وتیان

هەتا پەنجەکانی کاکل

خۆی نەئاڵێنێتە ئێمە

لەگەڵ کەس دا هەڵ ناپەڕین[٧٩] .

بۆدلێر (١٨٢١-١٨٦٧ز)ی شاعیریش کەم گرنگی بەئەندامە شوێن نەداوە، لەهۆنراوەیەکیدا هونەرمەندانە پرچ دەکات بەمەیدانی هۆنراوەکەی و دەبێتە رەمزی شەپۆلی بێکاری و کاسبی ئەوسای فەڕەنسا:

پەلکی پرچە رەشەکانت،

بەسەر شان و گەردنتا

دێنە خوارێ

وەك ئەو شەپۆلی

بێ کارو کاسبێتییەی

فەڕەنسا داگیر دەکا

بێگومان چەندە تەکنەلۆژیا گەشەبکاو بڵاوبێتەوە، سێبەری تابۆکان زیاتر لەسەر ئەندامە شوێن کاڵتر دەبنەوە و هەڵدەگیرێن، ئیدی ئەندامە شوێنەکان ئازادتر دەبن و ناوهێنانیشیان لەئەدەبدا ئاسایی تر دەبێتەوە، لەهەر قۆناغێك لەقۆناغەکانی گۆڕانی کۆمەڵدا. گەر باس لەئەندامە شوێن کرابێت، هەر چینێك

وبـە ئەندامـە شـوێنی ئەنـدامانی چـینەکەی خۆیـدا هـەڵی داوە، کۆیلـە بـە کچەکۆیلەو خاوەنداری کۆیلەش بەکیژی سەرداروو داراکاندا هـەڵی داوە، چـونکە ناچارنەبووە بە ئەندامی کیژە کۆیلەیەکدا هەڵبدات، کە هەرزانترین کوتاڵی ئەو رۆژگارە بووەو بەئاسانی بەدەست هاتووە. خۆ ئەگـەر بەسەریـشیدا هەڵـدابێت، ئەوابێ رێزی و بێ نرخی لەروانگەو جیهانبینی چینەکەیەوە بەرابەر نواندووە، یا تەنیا بۆ تێربوون و دامرکانـەوەی غـەریزەی سێکسی بـووە. وەسـفی جوتیـار و کرێکار، یادەرەبەگ وسەرمایەدار، بـۆ ئەندامـە شـوێن لەسـەر هـەمان بناغـەو تێڕوانینی چینایەتی بووە.

لەبەر گرنگی ئەندامە شوێن لەئەدەبدا، گەلێ چیرۆك و رۆمان و شانۆگەری ئاوێزەی دەق (ثریا النص) یان ئەندامە شوێنە، لەوانە:

چیرۆکی(لووت)ی گۆگۆڵ و رۆمانی(پاژنە ئاسـنینەکان) و (دان چـەرمو)ی جـاك لەندەن و رۆمانی(چـاوەکانی)ی بزورگـی عەلـەوی و رۆمـانی (چـاوە بـە پێڵـووە کاتراییەکە)ی شەریف حەتاتـە، شـانۆگەری(کەللـە سـەر)ی نـازم حیکمـەت و شانۆگەری(چاو)ی گەوهەر موراد.

پەراوێزەکان:

١ـ ناوی ڕاستەقینەی کتێبەکە (شعرية الفضاء)ە.

٢- غالب هلسا - مقدمة كتاب (جماليـات المكـان) لجاسـتون باشـلار. كتـاب الأقـلام - دار الجاحظ للنشر - بغداد ١٩٨٠ ص ٦.

٣ـ جەلالـەددینی ڕۆمـی و سـروودی نـەی، و : ئەحمـەد تاقانـە، چـاپخانەی عـلاء - بەغـدا ١٩٧٩ ل ٢٠.

٤ـ هەمان سەرچاوە ل ٣٠.

٥ـ س.م. پیترۆڤ، پووشکین (ژیان و بەرهەمی شـاکاری). و: محمدی مـەلا کـریم، چـاپخانەی الحوادث، بەغدا ١٩٨٣ ل ٢٢٩.

٦ـ جاستون باشلار، جماليات المكان... ص ٨٣ — ٨٤.

٧ـ گۆڤاری کۆڕی زانیاری (دەستەی کورد)، بـەرگی ٢٩ - ٣٠، چـاپخانەی کـۆڕی زانیـاری، بەغدا ٢٠٠٢ ل٩٣.

٨ـ بەردی کۆڵێ: ئەو بەردەیە، کە حاجی قادر پێش ئەوەی کۆیە جێ بهێڵێ، پاڵی پێـداو لـە دەوروبەرو شاخ و ئاو و کوچە و کۆڵان و ...ڕاما.

٩ـ ڕۆژنامـەی هاوکاری. ژ/ ١١٣٥ی ١٩٨٩/١٢/١٤.

١٠- نیکۆس کازانتزاکی، براکوژی، و: عبدالكريم محمود شێخانی، چاپخانەی علاء، بەغـدا - ١٩٨٢ ل ٣٥.

١١- عـبدالله سەڕاج، کاولاش (ڕۆمان)، هەولێر ١٩٩٧ ل٨.

١٢- محمد كامل الخطيب، الرواية والواقع، دار الحداثة، بيروت ١٩٨١ ص٤٠.

١٣- د. شجاع مسلم العاني، البناء الفني في الرواية العربيـة في العـراق ج٢ - دار الـشؤون الثقافية العامة، بغداد ٢٠٠٠ ص١٧.

١٤- د. علي ابراهيم، الزمـان والمكـان في روايـات غـائب طعمـة فرمـان، الأهـالي للطباعـة والنشر والتوزيع، دمشق ص٢٠٠٢ ص١٧٠.

١٥- رشيدة احمد التركي، فلوبير(نظرة في أسلوبه الفـني) الموسـوعة الـصغيرة، بغـداد ١٩٨٣

ص ٣٥.

١٦- د. شجاع مسلم العاني، البناء الفني في الرواية... ص ١٣.

١٧- هەمان سەرچاوە، ل٢١.

١٨- د. سيزا أحمد قاسم، بناء الرواية، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة ١٩٨٤ ص ٨١.

١٩- هەمان سەرچاوە، ل ٨١.

٢٠- د. شجاع مسلم العاني، البناء الفني... ص١٤.

٢١- د. ابراهيم جنداري، الفضاء الروائي عند جبرا أبراهيم جبرا. دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد ٢٠٠١ ص ١٨١.

٢٢- هەمان سەرچاوە ل١٨٤.

٢٣- يەشار كەمال، حەمەدۆك، و: عبدالله حسن زادە، بەرگی دووەم، چاپخانەی ئاب، بەغدا ١٩٩١ ل ١٨٢.

٢٤- د. شجاع مسلم العاني، البناء الفني... ص١١.

٢٥- جاستون باشلار، جماليات المكان... ص ٨٥.

٢٦- بودوستنيك و ياخوت - عرض موجز للمادية الديالكتيكية - دار التقدم، موسكو، سنة (؟) ص٤٤.

٢٧- هس ل ٤٦.

٢٨- أسامة غانم، التجربة الجمالية والمكان في الرواية العربية - الطليعة الأدبية - دار الشؤون الثقافة العامة - ع/٣ السنة الرابعة - بغداد ٢٠٠٢ ص٧٤.

٢٩- د. شجاع مسلم العاني - البناء الفني في الرواية العربية في العراق - ج٢ - دار الشؤون الثقافية العامة-بغداد٢٠٠٠ ص١٨- ١٩.

* لە شيعرێكی (بەختيار عەلی)يەوە وەرگيراوە.

٣٠- ياسين النصير - الرواية والمكان ج١ - الموسوعة الصغيرة - دار الحرية للطباعة - بغداد - ١٩٨٠ ص ٩.

٣١- بورهان قەرەداغی - دەسەڵاتی شوێن لەنمایشی شانۆییدا - گۆڤاری پەیك، ژمارە (١)ی ١٩٩٩ سلێمانی، ل٢٢.

٣٢- ياسين النصير - الرواية والمكان... ص ٧٥.

٣٣- هس ل ٣٧.

٣٤- د. شجاع مسلم العاني - البناء الفني في الرواية...ص٢٠–٢١.

٣٥- سعيد الغانمي - قصة اللقاء الرؤية الناقصة والتعريف عبر السرد - الطليعة الأدبية، ع (٥،٦) ١٩٨٨ ص ٣٠.

٣٦- رزاق ابراهيم حسن - المدينة في القصة العراقية القصيرة - الموسوعة الصغيرة- بغداد ص٣٨.

٣٧- هس ل ١٧.

٣٨- باسم عبدالحميد حمودي - مدخل الى المدينة العربية والرواية - الأقلام - العدد/٢ بغداد، ١٩٨٥، ص٧٥.

٣٩- رزاق إبراهيم حسن - المدينة في القصة العراقية القصيرة... ص٧١

٤٠- هس ل١٦ .

٤١- لە دانيشتنێكدا لە ماڵی مامۆستا(محەمەدی مەلا كريم) وتی:

يەكەمین كەسێك زاراوەی پانتايی بەكارهێنابێت، (گۆران)ی شاعيرە، بەڵام لای ئەو نەك بەمانای(فضاء)بەڵكو بەمانای(مساحة) هاتووە.

٤٢- د. ابراهيم جنداري. الفضاء الروائي و اشكالياته، مجلة الأقلام، العدد (٥)بغداد ٢٠٠١ ص١١.

٤٣- د.ابراهيم جنداري، الفضاء الروائي عند جبرا ابراهيم جبرا، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد ٢٠٠١ص١٦٧.

٤٤- گاستۆن باشلار(١٨٨٤- ١٩٦٢ز):

لە ١٨٨٤ دا لە فەرەنسا هاتۆتە دنياوە، لەساڵی ١٩١٢ دا بڕوانامە لە بواری ماتماتيك بەدەست دەهێنێت، لەدوای جەنگی يەكەمی جيهانيی بۆ ماوەی چەندين ساڵ

وانەی کیمیاو فیزیای دەگوتەوە، هاوسەرەکەی دەمرێت و ناچار خۆی بۆ پەروەردەکردنی سوزانی کچی تەرخان دەکات، سوزان لەخوێندنی فەلسەفەدا سەرکەوتنێکی باش بەدەست دەهێنێت و وەك ئافرەتێکی فەیلەسوف دەناسرێت. باشلار لەخوێندن بەردەوام دەبێت و بڕوانامە لە فەلسەفەدا بەدەست دەهێنێت، لەساڵی ١٩٣٠ دا دەبێتە پرۆفیسۆری فەلسەفە لەکۆلێجی ئاداب، لەساڵی ١٩٥٥دا دەبێتە پرۆفیسۆری فەخری و سەرپەرشتیاری ئەنستیتۆی مێژووی زانستەکان ودەبێتە ئەندامی ئەکادیمیای زانستە ئەخلاقی و سیاسییەکان.

باشلار کاریگەرییەکی زۆر قووڵ و گەورەی لەسەر تیۆرانینەکانی(میشێل فۆکۆ) لەبواری بیرۆکەی(دابڕانی ئەپستمۆلۆژی) بەجێ هێشتووە. باشلار کۆمەڵێ کتێبی بەنرخی بڵاوکردەوە، لەوانە:

پێکهاتنی بیری زانستی، بیری زانستی نوێ، شیکردنەوەی دەروونیی ئاگر، ئاووخەون، زەوی و خەونی ئیرادە، زەوی خەونی کپ، ..هتد.

٤٥- جاستون باشلار، جماليات المكان، ت: غالب هلسا، كتاب الأقلام، دار الجاحظ للنشر، بغداد ١٩٨٠ ص٤٧.

٤٦- بڕوانە: د. ابراهيم جنداري، الفضاء الروائي و أشكالياته....ص١٢.

٤٧- د. ابراهيم جنداري، الفضاء الروائي عند جبرا...ص١٦٨(ساڵەکان لەلایەن منەوە دانراون).

٤٨- سعيد يقطين، قال الراوي (البنيات الحكائية في السيرة الشعبية) المركز الثقافي العربي-بيروت ١٩٩٧ص ٢٣٩.

٤٩- نفس المصدر ص٢٣٩.

* غالب هلسا (١٩٣٢-١٩٨٩):

لە گوندی (ماعین) لە گەورەترین خێڵە دیانەکانی خوارووی ئوردن، هاتۆتە دنیاوە، لە ئوردنەوە بۆ قاهیرە سەری هەڵگرت، پاشان بەبۆنەی بەشدار بوونییەوە لە کۆڕێکدا دەربارەی (نەخشەی ئەمریکا لە ناوچەی عەرەبیدا) لەگەڵ کۆمەڵێك ڕۆشنبیری چەپی میسری لە ساڵی

١٩٧٦، دوای ئەوەی بیست ساڵی تێدا بردەسەر، لە میسر بۆ یەکجاری دەرکرا. بەرەو بەغدا ملی نا. لێرەش جێی نەبۆوەو بەرەو بەیروت ڕۆیی، لەوێشەوە بۆ دیمەشق، ئیدی لە دیمەشق جێگیر بوو تا ئەو ڕۆژەی سەری نایەوە.

هلسا یەکێك لەو ڕۆماننووسە هاوچەرخە عەرەبانەیە، کە ڕۆمانەکانی دەربارەی گرفت و خەون و خەیاڵەکانی چینی ناوەندن. تا مرد ژنی نەهێناو بەوە ناسراوە، کە خوێنەرێکی بەتوانا بووە، فلۆبێر ئاسا زۆر کەم ماڵی جێ دەهێشت، لە ژیانیدا حەوت ڕۆمانی نووسیوە. الضحك ١٩٧٠، الخماسين ١٩٧٥، السؤال ١٩٧٩، البكاء على الاطلال ١٩٨٠، ثلاثة وجوه لبغداد ١٩٨٤، سلطانة ١٩٨٧، الروائيون ١٩٨٨.

٥٠- غالب هلسا، مقدمة كتاب (جماليات المكان) لجاستون باشلار..ص٦.

٥١- بڕوانە: د. ابراهيم جنداري. الفضاء الروائي عند جبرا... ص ٢١٨-٢١٩.

٥٢- بۆ زیاتر ئاشنابوون لەڕۆڵی شوێن لای (ياسين النصير)بڕوانە:

نەوشەفەق ژمارە(٥)ی ٢٠٠٣ سەباح ئیسماعیل-چەمکی شوێن و جوانکارییەکانی لای (ياسين النصير).

٥٣- بڕوانە: لەتیف هەڵمەت (پانتایی پانتاییەکانی دەق) گەلاوێژی نوێ، ژمارە (٢٩)، بنکەی ئەدەبی و ڕووناکبیریی گەلاوێژ، سلێمانی٢٠٠٢.

٥٤- سعيد يقطين قال الراوي...ص ٢٥٣.

٥٥- بڕوانە: سعيد يقطين، قال الرواي(البنيات الحكائية في السيرة الشعبية)المركز الثقافي العربي-بيروت ١٩٩٧.

٥٦- سەڵاح جەلال، فەزای شانۆ، رامان ژمارە(١٤)، دەزگای ڕۆشنبیری و ڕاگەیاندنی گوڵان، هەولێر ١٩٩٩ ل٣٨.

٥٧- سێ نووسەر، پرسیارە نەزۆکەکان (کۆمەڵە چیرۆك) چیرۆکی (فاڵچییەکی بێژو)کەرکووك ٢٠٠٠ ل١٩.

٥٨- وليم فان اوكونور، أشكال الرواية الحديثة، ت: نجيب المانع، دار الرشيد للنشر، بغداد ١٩٨٠ص٢٥٩.

٥٩- د.شجاع مسلم العاني. البناء الفني في الرواية العربية في العراق ج ٢، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد ٢٠٠٠ ص٥٩.

٦٠- نفس المصدر ص٩٩.

٦١- جاستون باشلار، جماليات المكان...ص١٢٣.

٦٢- د.شجاع مسلم العاني، البناء الفني في الرواية العربية...ص٨٥.

٦٣- زاهير رۆژبەیانی، چیرۆکی هونەری کوردی (شێوەو شێوازو بونیاد)، هەولێر ١٩٩٧.ل٢٧٧.

٦٤- غفور صالح عبداللە. توانەوە (رۆمان) شوێنی چاپ (؟) ١٩٨٨ل٨.

٦٥- د. أسعد غالب الأسدي، شعرية العمارة، سلسلة الموسوعة الصغيرة، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد ٢٠٠٢ص١٥.

٦٦- غائب طعمة فرمان، ظلال على النافذة، دار الآداب، بيروت ١٩٧٩ص٣٩.

٦٧- جاران لە خانووی قوڕدا، لەوسەری ژوورەکە، شوقەلەتیان دروست دەکرد، لە شێوەی سەکۆ بوو، بەڵام ناوی بۆش و خانەخانە بوو، لەسەری سندوق و پێخەفیان دادەنا، لەژێریشی لەودیو پەردەکەوە پیازو رۆن و زەخیرەیان دادەنا.

٦٨- د. شجاع مسلم العاني، البناء الفني في الرواية العربية...ص١٠٩.

٦٩- د. أسعد غالب الأسدي، شعرية العمارة...ص٦٧.

٧٠- گۆڤاری کۆڕی زانیاری (دەستەی کورد)، بەرگی ٢٩ — ٣٠، چاپخانەی کۆڕی زانیاری، بەغدا ٢٠٠٢ ل١٠٢.

٧١- د. شجاع مسلم العاني، البناء الفني في الرواية العربية...ص١٢٩.

٧٢- أريش ماريا ريمارك، ليلة لشبونة (رواية)ت: ليلى نعيم، مؤسسة الأبحاث العربية، بيروت ١٩٨٣ص٥.

٧٣- بڕوانە: د. ابراهيم جنداري، الفضاء الروائي عند جبرا ابراهيم جبرا — دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد ٢٠٠١.

٧٤- بڕوانە: مجلة (الموقف الثقافي) العدد (٣٨)، دار الشؤون الثقافية، بغداد ٢٠٠٢.

** رێبوار سیوەیلی، چەمکی میتۆلۆژیاو جیهانبینی مەلا خدری نالی، دانمارک، ١٩٩١ل٤٢.

٧٥- ئاینده. ژمارە (٣٨)، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی٢٠٠٢ل٤٩.

٧٦- سعيد يقطين، قال الراوي...ص٢٨٢.

٧٧- د. ابراهيم جنداري، الفضاء الروائي واشكالياته، مجلة الأقلام، العدد (٥)، بغداد ٢٠٠١ص١٢.

٧٨- مەلا عبدالكريمی مدرس و فاتح عبدالكريم. ديوانی نالی، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا ١٩٧٦ ل٦٥١.

٧٩- شێرکۆ بێکەس، کازیوە (پۆستەرە شیعر)، چاپخانەی زانکۆی سلێمانی، سلێمانی ١٩٧٨.ل١١٩.

سەرچاوەکان:

*** بە زمانی کوردی:**

- جەلالەددینی رۆمی و سرودی نەی، و: ئەحمەد تاقانە، چاپخانەی علاء، بەغدا١٩٧٩.
- س.م. پیترۆڤ، پووشکین (ژیان و بەرهەمی شاکاری) و: محەمەدی مەلا کەریم، چاپخانەی الحوادث، بەغدا ١٩٨٣.
- نیکۆس کازانتزاکی، براکوژی، و: عبدالكريم شێخانی، چاپخانەی علاء، بەغدا ١٩٨٢.
- عبداللە سەراج، کاولاش (رۆمان)، هەولێر ١٩٩٧.
- یەشار کەمال، حەمەدۆك، بەرگی دووەم، و: عبداللە حسن زادە، چاپخانەی ئاب، بەغدا ١٩٩١.
- بەختیار عەلی، کۆی بەرهەمە شیعرییەکانی (٨٣-٩٨) سوێد ١٩٩٩.
- سێ نووسەر، پرسیارە نەزۆکەکان (کۆمەڵە چیرۆك)، نووسینگەی عبدالوهاب کەرکووك٢٠٠٠.
- غفور صالح عبداللە، توانەوە (رۆمان)، شوێنی چاپ (؟) ١٩٨٨.

- مەلا عبدالكریمی مدرس و فاتح عبدالكریم، دیوانی نالی، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا ١٩٧٦.
- شێرکۆ بێکەس، کازیوە (پۆستەرە شیعر) چاپخانەی زانکۆی سلێمانی، سلێمانی ١٩٧٨.
- ڕێبوار سیوەیلی، چەمکی میتۆلۆژیا و جیهانبینی مەلا خدری نالی، دانیمارک١٩٩١.
- گۆڤاری کۆڕی زانیاری (دەستەی کورد)، بەرگی ٢٩-٣٠، چاپخانەی کۆڕێ زانیاری، بەغدا ٢٠٠٢.
- پەیك، ژمارە (١)، سلێمانی ١٩٩٩.
- گەلاوێژی نوێ، ژمارە (٢٩)، بنکەی ئەدەبی و ڕووناکبیریی گەلاوێژ، سلێمانی ٢٠٠٢.
- رامان، ژمارە (٤١)، دەزگای ڕۆشنبیری و راگەیاندنی گولان، هەولێر١٩٩٩.
- ئاینده، ژمارە (٣٨)، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی٢٠٠٢.
- ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١١٣٥)ی ١٩٨٩/١٢/١٤، بەغدا.

*** بە زمانی عەرەبی:**

- جاستون باشلار، جماليات المكان، ت: غالب هلسا، دار الجاحظ للنشر، بغداد١٩٨٠.
- محمد كامل الخطيب، الرواية والواقع، دار الحداثة، بيروت ١٩٨١.
- د. شجاع مسلم العاني، البناء الفني في الراوية العربية في العراق، ج٢، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد٢٠٠٠.
- د. علي ابراهيم، الزمان والمكان في روايات غائب طعمة فرمان، الأهالي للطباعة والنشر والتوزيع، دمشق ٢٠٠٢.
- رشيدة احمد التركي، فلوبير (نظرة في أسلوبه الفني)، سلسلة الموسوعة الصغيرة، بغداد١٩٨٣.
- د. سيزا احمد قاسم، بناء الرواية، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة١٩٨٤.
- د. ابراهيم جنداري، الفضاء الروائي عند جبرا ابراهيم جبرا، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد٢٠٠١.
- بودوستنيك و ياخوت — عرض موجز للمادية الدياليكتيكية، دار التقدم، موسكو.

- ياسين النصير، الرواية والمكان، ج١، سلسلة الموسوعة الصغيرة، دار الحرية للطباعة، بغداد ١٩٨٠.
- رزاق ابراهيم حسن، المدينة في القصة العراقية القصيرة، سلسلة الموسوعة الصغيرة، بغداد١٩٨٤.
- سعيد يقطين، قال الراوي (البنيات الحكائية في السيرة الشعبية)، المركز الثقافي العربي، بيروت ١٩٩٧.
- وليام فان اوكونور — اشكال الرواية الحديثة، ت: نجيب المانع، دار الرشيد للنشر. بغداد ١٩٨٠.
- د. أسعد غالب الأسدي، شعرية العمارة، سلسلة الموسوعة الصغيرة، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد ٢٠٠٢.
- غائب طعمة فرمان، ظلال على النافذة (رواية)، دار الآداب، بيروت ١٩٧٩.
- أريش ماريا ريماك — ليلة لشبونة (رواية)، ت: ليلى نعيم، مؤسسة الأبحاث العربية، بيروت١٩٨٣.
- مجلة الطليعة الأدبية، دار الشؤون الثقافية العامة، العدد (٣) السنة الرابعة، بغداد ٢٠٠٢.
- مجلة الطليعة الأدبية، العدد (٥-٦)، بغداد ١٩٨٨.
- مجلة الأقلام، العدد (٥)، بغداد ٢٠٠١.
- مجلة الأقلام، العدد (٢)، بغداد ١٩٨٥.
- مجلة الموقف الثقافي، العدد (٣٨)، بغداد ٢٠٠٢.

فانتازیای پێشبینی لە چیرۆکی "هاوار"ی ئەحمەد محەمەد ئیسماعیلدا

لە هەشتاکانی سەدەی رابردوودا کۆمەڵێ نووسەری دڵسۆزو عاشق بە چیرۆك، گۆمی مەنگ و قەتیسماوی چیرۆکیان شڵەقاندو گوڕو تینێکی دییان دایە بەر. ئەو داهێنەرانە، کە ژمارەیان لە پەنجەکانی هەردوو دەست تێپەڕی نەدەکرد، بە بڵاوکردنەوەو خوێندنەوەی هەر یەکێك لە چیرۆکەکانیان، بە گفتوگۆ نەك لەگەڵ نەستی (لاشعور) وەرگر، بەڵکو بە شێوەیەك تا مەعریفەیان بجوولێنن و بەرەو ڕووی بەخۆدا چوونەوەو پرسیار گەلێکیان بکەنەوە، بوێرانە چیرۆکەکانیان دەخستەڕوو، ئەمەش وەنەبێ تەنیا بۆ مەبەستی ئایدیۆلۆژی و لەسەر حیسابی پشتگوێ خستنی تەکنیك و جوانکاری نووسرابن.

ئەو نووسەرانە بە بیری چیرۆکەکانیان دوژمنێکیان بۆخۆ دروست دەکردو خوێنی خۆیان لە کاسە دەنا. یا دەبوو پاش رووناکی بینینی چیرۆکەکانیان، ملی رێگەی شاخ بگرنەبەر و ماڵئاوایی یەکجاری لە خوێنەرانیان بکەن. وەك ئەوەی پێیان بڵێن:

ئەمەبوو پەیامی ئێمە. ئیدی ئەمانەتی ئەم خاك و نەتەوەیە لە ئەستۆی ئێوەیە. محەمەد موکری دەڵێت: "چیرۆکی ئامێردەکان بووە مایەی ئەوەی شار جێبێڵم و روو لە شاخ بکەم، لە چیا نەمتوانی شتێکی وەك ئامێردەکان بنووسم و کە لە شاریش بووم، نەمتوانی شتێکی وەك سەگوەڕ بنووسم"[١].

ناوهێنانی هەندێ لەو چیرۆك و چیرۆکنووسانە گەواهی قسەکانمانن، بۆ نموونە (ئەفسانەی رێگای هات و نەهات)ی رەووف بێگەرد[٢] و چیرۆکی (ئامێردەکان)[٣]ی موکری و (برایم شۆڕاوی) و (هەشت و نیوی بەیانی هەشت و نیوی شەو) و (بڕیار)ی عەبدوڵڵا سەڕاج و (لە رۆژژمێری دێیەکی ئەم خوارەدا) و (هاوار)[٤] و (بەسەرهاتی وەیسە)ی ئەحمەد محەمەد ئیسماعیل و (دووربین)[٥] و (جیهانێکی تایبەتی)[٦]ی حەمە فەریق حەسەن و (لە راگوزارێکدا) و (گەواڵە خەم)ی جەلیل کاکەوەیس...

ئەوکاتە ئەم ئەدەبە بەرگرییە نەتەوەییەو بە ڕادەیەکی کەم چینایەتییە، گڕی حەماس و بەرگرییان دژ بە چەوسێنەران خۆشتر دەکرد، چونکە وەڵامی نوێیان بە پرسیارگەلی کۆن دەدایەوە.

ئیدی چیرۆك بۆخۆی بووبووە ئامرازێکی کاریگەری بەرگری کردن لە مانەوەی میللەتێك، کە رۆژانە لەژێر هەڕەشەی ئەنفال و جینۆساید و بەعەرەب کردن و راگوێزتندا دەیناڵاند. هەر لەو کاتەشدا ئەو باروودۆخە وای دەخواست، کە گرنگی و بایەخ بە بینای هونەریی شوێن بدرێت و بە پێی بوارو توانا شوێن بەرجەستە بکرێت، چونکە میللەتێك ئەگەر وڵاتەکەی یا خاکەکەی کە شوێنە، لەدەست بدات، ئەوا پێناسەی بوونی نەتەوەیی لەدەست دەدات و بەرەو سڕینەوە مل دەنێت. بۆیە نووسەران وای بۆ دەچوون هەمیشە شوێن چ بە مانا جوگرافییەکەی یا مانا ڕەمزییەکەی، دەبێت هەوێنی چیرۆکەکان بێت.

بۆ نموونە جەلیل کاکەوەیس لە چیرۆکی (لە ڕاگوزارێکدا) هەر بۆ ئەوەی لە خوێنەر بگەیەنێ، کە شوێنەکە دێیەکی وێران کراوە، دەڵێ:

(هێشتا شوێنەواری هێلانەی کوکوختییەکە هەر ماوە، ئەوە پووش و پەڵاشەکانێتی، چەشنی ڕەزەوانێکی شاخی هەردەڵێی بەرچنە ترێی دروست کردووە و لەنێوان ئەو دوو پەلەدا بەکارامەیی چەسپاندوویەتی، بەڵام لەماڵێکی

ساردوسڕی بێ ئاوەدانی دەکات! تۆ بڵێی ئەمیش بەم گوڕەی بەهارە سەری خۆی هەڵگرتبێ !؟)[٧].

غەفوور سالّح عەبدوڵڵایش لە چیرۆکی (ماسییەکان) دا دەنووسێت:

((بەسەر بەرەو خواری ئاواییەوە سەرکەوت. خۆی کردە ناوگوندە بێ ئاوەدانییەکەیانەوە. چووە حەوشەکەی خۆیان. چەند ساڵێکە بەجێی هێشتووە. داروباری هەروەکو خۆی ماوەتەوە. هێشتا سەکۆ تایبەتییەکەی باپیرەی وەکو خۆی ماوەتەوە. جگە هەندێ لە لێوارەکانی نەبێ رووخاون. خۆی کردە ئەو ژوورەی (٣٠) ساڵ بەر لە ئێستا لێی لەدایك بوو. لەسەر زەوییەکەی لە ناوەڕاستەوە پاڵی لێی دایەوەو ئۆخژنێکی هەڵکێشا))[٨].

با باسەکەمان قووڵ نەبێتەوەو زۆریش دوور نەڕۆین. ئەمجار چیرۆکی (هاوار)ی ئەحمەد محەمەد ئیسماعیل هەڵدەبژێرین و دەبێتە بابەتی لێکۆڵینەوەکەمان.

بەرایی:

به درێژایی ساڵانی شەستەکانی سەدەی رابردوو، تەنیا دووسێ کۆمەڵە چیرۆکیان تێدا چاپ کران. ساڵانی دوای شۆڕش بوو، بارودۆخێکی ناجێگیر و نالەبار، رۆژنامەو گۆڤارە کوردییەکان داخرابوون، حزبی بەعس تازە دەسەڵاتی بەدەستەوە گرتبوو و بیری ژەهراویی ناسیۆنالیزمی شۆڤێنیی پیادە دەکرد. لەسایەی ئەو کەش و هەوا نالەبارەدا ئەحمەد محەمەد ئیسماعیل لە ساڵی ١٩٦٨دا کۆمەڵە چیرۆکی (دارەکەی بەر ماڵمان)ی بەچاپ گەیاند.

هەر لەو کاتەدا وەکو چیرۆکنووسێکی هۆشیارو مەعلان و شارەزاو رچەشکێن، لە بواری چیرۆکدا چاوەڕوانی نوێ کردنەوەو تاودانێك بە چیرۆکی کوردی و

راشڵەقاندنی گۆمە مەنگەکەی لێ دەکرا. چیرۆکی (دارەکەی بەر ماڵمان) باشترین گەواهەو تاکو ئێستاش لە پەردەی بیری خوێنەردا کاڵ نەبۆتەوە. لەپاش ئەوە نووسەر (٥) کۆمەڵە چیرۆکی دی بەچاپ گەیاند:

دەستی ئۆخەی ١٩٧٣، ئەسپ ١٩٧٨، چاوەڕوانی ١٩٨٢، بەردی سەبر ١٩٨٩ فڕینەکان ٢٠٠٣.

ئێستاش لە چیرۆك نووسین بەردەوامە، جگە لە نووسینی رۆمانی (بەهاری رەش) چەند کتێبێکیشی لە تورکییەوە وەرگێڕاون.

* چی لەبارەی چیرۆکەکانی ئەحمەد محەمەد ئیسماعیلەوە نووسراوە؟

لەپاش نزیکەی چل ساڵ نووسین و ئەزموونی چیرۆکنووسین، ئەم چیرۆکنووسە بە کەمی لای لێ کراوەتەوەو توێژینەوەی تێرو تەسەل لەسەر چیرۆکەکانی نەکراوە، تەنیا زاهیر رۆژبەیانی نەبێ، لە کتێبی (چیرۆکی هونەریی کوردیی- شێوەو شێوازو بونیاد)، لاپەڕەکانی (١٣٨ تا ٢١٨)ی بۆ نووسین لەسەر چیرۆکەکانی ئەحمەد محەمەد ئیسماعیل تەرخان کردووە و بە تێرو تەسەلی چیرۆکەکانی بەسەر کردۆتەوە.

هەروەها سابیر رەشید و رەووف بێگەرد و حسێن عارف و حەسەن جاف و بەکر دەروێش[٩] و ئەحلام مەنسووریش لە ماستەرنامەکەیدا[١٠]، بەسەریان کردۆتەوە. ئەمەو جگە لە چەند رەخنەگرێکی عێراقی وەکو (سهام جبار) و (محمد اسماعیل) لە رۆژنامەکاندا لە سەریان نووسیوە.

یەکێ لە چیرۆکە هەرە سەرکەوتووەکانی نووسەر چیرۆکی (بۆشایی)یە. ئەو چیرۆکە باس لە سەرنگوم کردنی سەرجەم پیاوانی گوندێك دەکات، ئافرەتانی گوند لە شوێن پیاوان دەست بەکارن و بە ئومێدی گەڕانەوەی باوکیان، مێردیان،

کوڕیان، کەس و کاریان ڕۆژ دەژمێرن.. کەچی حەسەن جاف لە کتێبەکەیدا (چیرۆکی نوێی کوردی-١٩٨٥)، دێت ئەم چیرۆکەی، کە باس لە کارەسات و ماڵوێرانی گوندێك دەکات، دەخاتە قاڵبی چیرۆکی سێکسەوە و لەگەڵ چیرۆکی (کەژ و کەژاڵێ)ی محەمەد ڕەشید فەتاحدا، کە لای لە سێکس کردووەتەوە، بەراورد دەکات. ئەوەتا دەڵێ: (پاڵەوانی "بۆشایی" دوودڵ و بێ ورەو دەستە پاچەیە، هەموو ئەوەی لە دەستی دێ و دەیکا ئەوەیە، کە شەوان دەست لە سەرینەکەی گیر بکاو فرمێسك بڕێژێ)[11]. بەدوور لەوەی باس لە هۆی سەرەکیی یا مەبەستی نووسینی چیرۆکەکە بکات، کە بۆ چ مەبەستێك نووسراوە. ئەوی لاوەکی بێت و لەم چیرۆکەدا باس کرابێت، سێکسە، کەچی ئەو خۆی لە مەبەستە سەرەکییەکە لاداوە، کە باس لە گرتن و بێ سەروشوێن کردنی سەرجەم پیاوانی گوندێك دەکات، هاتووە سێکسی کردووە بە دەسکەلای بابەتەکە. هەرچەندە سێکسیش ڕەنگدانەوەی حەزە تایبەتییەکانی ئافرەتەو سەرهەڵدانی غەریزەی سێکسی و بێ بەری بوون لێی لەم چیرۆکەدا، لەو واقعەوە دێ کە بەسەریدا سەپێندراوە. لێرەدا مەبەست لە ناوهێنان و بەسەرکردنەوەی نووسینەکانی ئەو نووسەرانەی چیرۆکەکانی ئەمیان بەسەرکردۆتەوە، ئەوەیە، بڵێین هەر نووسەرێك بەسەرنەکرێتەوەو توێژینەوە لەسەر نووسینەکانی نەکرێت و نووسینەکانی بیر نەخرێنەوە، تووشی جۆرە سارد بوونەوەو لاوازی و هەست بە نازیندووییەك لە نووسینەکانی خۆیدا دەکات. لە کاتێکدا دەبینێ زۆر لەوانەی بەسەر دەکرێنەوە و بەردەوام لەسەریان دەنووسرێت، نووسینەکانیان لە خوار نووسینەکانی ئەوەوەن.

چیرۆکی "هاوار" بە کورتی

هەرچەندە لەگەڵ ئەوەدا نیم چیرۆك کورت بکرێتەوە، چونکە بەگێڕانەوەی ئاسایی بەها هونەری و ستاتیکییەکەی لەدەست دەدات. بەڵام بە مەبەستی ئەوەی لە هێڵی گشتی چیرۆکەکە ئاگاداربن ، هەوڵ دەدەم چڕی بکەمەوە:

چیرۆکی (هاوار) باس لە کابرایەك دەکات، کوێخاو ڕەشۆڵی بازرگان بەکارێك بۆ ئەو گەرمیانە دەنێرن، کابرا لە ڕێگە دەکەوێتە بیرێکەوە، چەندی دەکاو دەکۆشێ خۆی پێ قوتار ناکرێ، پێشتر تۆزێکی لە دوورەوە بینیبوو بەرەو ئەو دەهات، ئێستا لە بیرەکەدا بە خەیاڵی خۆی، ئەو تۆزە ئەسپێکی شەکەتە و لە ئاو دەگەڕێ، ڕەنگە بێتە سەر ئەم بیرەو مل بۆ ئاو خواردنەوە شۆڕەوە بکات، ئەم دەگرێ بە جڵەوی شۆڕەوە بووی ئەسپەکەیاو بۆیەکجاری لە بیرەکە ڕزگاری دەبێت.

سەردەمی بڵاوکردنەوەی چیرۆکەکە

ساڵی ١٩٨٨ ڕژێمی تۆتالیتاری بەعس، لە شەڕێکی ماڵوێرانکەری هەشت ساڵەدا بووبووەوەو بە جەستەیەکی شەلاڵی خوێن لێ چۆڕاوەوە مەیدانی شەڕی لە بەرەی باشوورەوە گواستەوە بۆ چیا سەرکەشەکانی کوردستان و دوژمنی سەرسەخت و ڕاستەقینەی خۆی لە میللەتی کورددا دەبینییەوە.! بۆیە بێ بەزەییانە کەوتە گیانی خەڵکی ستەمدیدەی بێ دیفاع و پرۆژەی قڕکردنی سەرتاپا میللەتێکی لە بەرنامەدا بوو. ئەوەبوو کەوتە وێزەی گوندەکان و زیاد لە ١٨٢ هەزار منداڵ و پیر و لاوی بێ سەر و شوێن کرد. تراژیدیایەکی خولقاند ئەوپەڕی نائومێدی و ڕەشبینی لە ناخی یەك بەیەکماندا چاند. ئیدی ڕەوشەکە وای دەخواست ئەدیبانێك بێنە کایەوە، ڕۆحی بەرەنگاری و هیوایەك لەناخی

تێکشکاوماندا بچێنن، یا ((بەیانکەری دڵشکاوی و نائومێدیش بن لە وەزعی ئێستا، دیسان دەتوانن ببن بە هاندەر بۆ ژیانێکی باڵاترو بە سۆراخی مرۆڤانی گەشەکردووترەوە بچن و کاریان تێ بکەن))[١٢].

ئالەوکاتەدا، کەهەڵمی ئەنفال و بۆکرووزی سووتان و هەڵقرچانی دارو پەردووی گوندەکان بەجەستەمانەوە نیشتبوونەوە (ئەحمەد محەمەد ئیسماعیل) لەگۆڤاری بەیانی ژمارە(١٤٨)ی تشرینی یەکەمی **١٩٨٨** دا، چیرۆکی (هاوار)ی وەکو بەرەنگاری و دژ وەستانێك بڵاوکردەوە.

هەڵسەنگاندنی چیرۆکەکە

ئەودۆخە نالەبارەی چیرۆکەکەی تێدا نووسراوەو بووەتە مامانی هاتنە دنیای چیرۆکەکە، وای دەخواست نووسەر پەنا بۆ رەمز ببات، تا ((سەرنجی خوێنەر رابکێشێ بۆ شتێ بێ ئەوەی ناوی شتەکە بهێنێ))[١٣].

لە چیرۆکەکەدا دوو رەمز بەکارهاتووە، **یەکەم:** (بیر)، کە لێرەدا وەکو شوێن رەمزە بۆ دۆزەخی ژیان، لەژێر سایەی رژێمە دیکتاتۆرییەکاندا.

دووەم: (ئەسپ)، رەمزی ئازادی و سەربەخۆییە. لە چیرۆکەکەدا شوێن دوو مەبەست لەخۆ دەگرێت ((یەکەم، وێنەیەکی واقعی شوێنێکی دیاری کراو، دووەمیش رەمزییە، لە پێوەند بە کەسێتی و حاڵەتی دەروونی یا کۆمەڵایەتییەوە، لە حاڵەتی داماڵینی شوێن لە مەبەستە رەمزیەکەی دەبێتە وەسفێکی پووچ و بێ مانا))[١٤].

چیرۆکنووس بە هۆشیارییەوە شوێنێکی خوازەیی (مەجازی) هەڵبژاردووە، بۆیە دەڵێین خوازەیی، چونکە بوونی سەد لەسەد نییە، بەڵکو لە گریمانەوە (افتراضي) نزیکە. هەموو شوێنێکی گریمانکراویش زادەی خەیاڵی رووتە، دەکرێ هەندێك

لەتایبەتمەندییەکانی لەواقیعەوە وەرگرێت، بەڵام بەدیاریکراوی نا. ئەوشوێنە مێژووی گشتیی ونەو کاتیش تاڕادەیەك تێیدا بزرە، یاگرنگی پێ نەدراوە.

ئەم شوێنە خوازەییە، گریمان کراوە، شانۆییە، لەهەمان کاتدا، داخراوە، بەڵام کراوەیەو لەسەر پشتە بۆ هزر و ڕامان، ئەگەر چی لای نووسەری بێ دیدەگاو بێ ئەزموون تەنگتر دەبێتەوە.

ئەم شوێنە (بەشوێنێکی کاتی دادەنرێت، چونکە بەتێپەڕبوونی کات و فراوان بوونی هزرو گۆڕانی بارودۆخەکە، دەکرێ لێی ڕزگاربیت و سەربەخۆ بیت)[١٥].

ئەم پانتاییە چۆڵەوانییە دژ بە ئینسانە، سەرسوڕمان و ترس و تۆقاندن و غەم و پەژارەو دڵەڕاوکێ دەچێنێت و بەناچاری ژیانی تێدا بەسەر دەبرێ و هەڕەشەی مەترسیی مردن لەهەموو ساتێکدا لەئارادایە. بۆیە هەمیشە ڕەنگی ڕەش و زەرد لەخۆ دەگرێت (هەرکەبیری بۆ ئەوە دەچوو با هاواریش بکات و لەکەللەی سەر بقیڕێنێ، نەکەس گوێی لێ دەبێ، نەبەدەنگییەوە دێن، لەناخەوە دەشڵەژاو موچڕکی ترس و نائومێدی تەنی دەتەنی)[١٦].

کەسایەتییەکە جگە لەخۆدواندن واتا مۆنۆلۆژ هیچی بۆنامێنێتەوە دڵی خۆی پێ بداتەوە و ئارامی بەخۆی ببەخشێ، ئەم زیرەکییەش لە هەڵبژاردنی مۆنۆلۆژدا دەگەڕێتەوە بۆ نووسەر خۆی، چونکە باش لەوە گەیشتووە یەکێك لە ئامانجەکانی مۆنۆلۆژ ئارامی بەخشینە. لەشوێنێکدا، کەهەرگیز لەگەڵیدا هۆگرو دەستەمۆ نابێ، بەدەردی پاڵەوانی ڕۆمانی (دوارۆژی مەحکوومێك) ی ڤیکتۆر هۆگۆ هەمیشە بە دژەشوێنی دەزانێ و تیایا هەڵناکا. ئەوەتا دەڵێ (هەمووشتەکانی دەوروبەرم گرتووخانەن، لە هەموو وێنەو شێوەکانی دەوروبەرم

من زیندان دەبینم، لە شێوەی مرۆڤ، لە شێوەی میلە ئاسنینەکان، یان لە شێوەی کێلۆن. ئەو دیوارە گرتووخانەیەکە لەبەرد، ئەو پاسەوانەش گرتووخانەیەکە لە خوێن و گۆشت)[١٧].

سێ کەسایەتی، چیرۆکەکە دەبەن بەڕێوە، تارمایی رۆڵی دوانیان لە رابردوودایە، کوێخا مەجید نوێنەری چینی فیودالە، رەشۆڵی بازرگانیش نوێنەری چینی بۆرژوا، کارەسوولێش وا نیشان دەدرێ نوێنەری زۆر لێکراوانە. ئەمی دواییان بێ ناسنامەیە و ناسنامەی چینایەتی و تەمەن و ئاستی خوێندەواری نەزانراوە. رۆڵی کەسایەتی سەرەکیی پێ بەخشراوەو رووداو دروست دەکات، بەڵام لە بناغەدا داشی دامەی یاری نێوان کوێخاو رەشۆڵەو ئەوان چارەنووسی دیاری دەکەن. هەرچەندە ئەوان بە جەستە بزرو نادیارن، بەڵام دەسەڵات و بوونیان بە سەرتاپای جەستەی دەقەکەوە دیارن (پێیان گوت برۆ. تۆ برۆ و هەقت نەبێ.. تۆ شارەزای ئەم رێگاو بانەی، ئێمە دەڵێی؟ هەقتە.. ئێمە توێشوو وئەرکی رێگات بۆ مسۆگەر دەکەین).[ل٧] لە شوێنێکی دیدا پێی دەڵێن(تۆ کە گەیشتی ئێمەش ناوەستین و دێین، تۆ جارێ برۆ).[ل٧]. نووسەر دەیەوێ پێمان بڵێت هەمیشە شۆڕشەکامنان دەرەبەگ و بۆرژوا لە پشتییەوە بوونە و بەڕێوەیان بردووە. ئەوان دواکەسن دەچنە ریزی شۆڕشەوە و یەکەمین کەسیشن لێی دەردەچن، واتە تەمەنی مانەوەیان لەناو شۆڕشدا پێوەندە بەتەمەنی بەرژەوەندییەکانیان لەگەڵیدا. ئەوەتا هەرکە رەسووڵ لە گەڕانەوە دوادەکەوێ، کوێخا دەڵێ:

(باشە رەشۆڵ ئێمە سەری خۆمان کز کردبوو، نەدەبوو بەبەشی خوا ڕازی بین؟ کەس بەرەنگاری کاری خوای پێ دەکرێ؟.. ناکرێ. چ دەڵێی؟) رەشۆڵی

بازرگانیش ئاوا وەڵامی دەداتەوە:(پیاو دەبێ بەگوێرەی قازانج و زیان هەڵسوکەوت بکا)[ل٨] ئەمە واقعییەتی هەڵوێستی چینەکانی سەرەوەن، چینی سەردەست هەرکە سەرینی ئاسوودەیی و خاتر جەمیی ژێر سەریان دەخزێ، یا دەرگیری بنبەست و لەدەستدانی دەسەڵات و بەرژەوەندی و ئیعتباری کۆمەڵایەتی دەبنەوە، لە واقعییەتی سیاسەتی سازشکارانەو دژی دیموکراتی و کۆنەپەرستانەیانەوە پاکانە بۆ سیاسەتەکانیان دەهێننەوە جوانکاری تێدا دەکەن. ڕەسوولێش کابرایەکی ناهۆشیار و یۆتۆپی و ساویلکەیە(حەزدەکەم تۆزەکە ئەسپێ بێ، ئەشهەدوبیللا، ئێستا چوار ناڵەیەتی جلەوی بەقەڵبووسەکەیەوەیە، یا هەر بەکێشی کردووە، یانی بۆ وا نەبێ؟ ئەسپێکی سەرهەڵگرتووە و بێرەدا گوزەر دەکات... کوڕە فریشتەیە، خدری زیندەیە و دەیەوێ لەم چاڵەم قوتارکا.. دێ مسۆگەر دێ)[ل٦].

ئێرنەست فیشەر ڕاستی بۆچووە، کە گوتوویەتی:

(هەموو شتێك سنووری خۆی هەیە، تەنها ئاواتەکانی ئینسان نەبێ هەرگیز برانەوەیان نییە).

خەون و خەیاڵ و پێشبینییەکی جوانە، لێ تا بڵێی دوورە لەواقیعەوە، چونکە خەونی واقعی ئینسانی هۆشیار دەیبینێت، هەمیشە ئینسانە هۆشیارەکان واقع دەگۆڕن و مێژوو دروست دەکەن. چیرۆکنووس بۆ پاکانەی ئەم هەڵوێستە، دێ شایەدی لەسەر دەدا:

(درۆ دەکا، چەندجاریان تووشی دەردەسەری هێناوە ولە ژێریشەوە ڕیش خەنیان پێ کردووە، کەچی هەر دەستیان لەیەك نەترازاند.. دەبیخۆ)[ل٦].

چیرۆکێکی نموونەییە و لەهەلومەرجێکی نموونەییشدا نووسراوە، سەرەڕای

گەشبینی لەڕادە بەدەری کەسایەتییەکە، لێ هەڵوێستی نموونەیی تێدا بەدی ناکرێ.

تەنیا هەڵوێستێك کەسایەتی سەرەکی بینوێنێ، ئەو گەشبینی و خەیاڵ فراوانییەو پێشبینییە گەورەیەیەتی، کە مخابن لەواقع بینییەوە نەهاتووە، تا بڵێین خەیاڵێکی ڕۆمانسی شۆڕشگێرانەیە. لێرەوە فشاری نووسەر بەسەر دەقەکەوە بەدی دەکرێ، لە ڕێی گێڕەرەوەوە، کە ڕاستەوخۆ منی دووەمی نووسەرە. دەنگی سەپاندووە بەسەر کەسایەتییەکەداو ئەوە نووسەرە هاوار بۆ میللەت دەکا نەك کەسایەتی ناو بیرەکە.

دەکرێ بڵێین خاڵی لاواز و بەرچاوی چیرۆکەکە لەوەدایە، چیرۆکەکە لەدەرەوە بەبڕیاری گێڕەرەوە دەتەقێتەوە، نەك لە ناوەوە هەوڵی تەقینەوەی بدرێت.

پێشتر گوتم، چونکە کەسایەتی سەرەکی هۆشیار نییە و ناسنامەی چینایەتی بزرە، نازانین پایەو ڕۆڵی کۆمەڵایەتی ئەو لە چ ئاستێکدایە، خۆیشی نازانێ بۆ کێ هاواردەکا و خواستەکانی چین، هاوار کردنەکەشی لەدەست گەیشتنە سەر ئێسکی چەوسانەوە نییە، بەڵکو هاواری بەتەنیا خۆ ڕزگار کردنە و هۆیە زاتییەکان هۆیە مەوزوعییەکانیان لەبیر بردۆتەوە، "کاری تاکە کەسییش چاری هیچ شتێك ناکا لە مێژوودا"[١٨].

بەڵام چیرۆکنووس هەند پێی لەسەر دادەگرێ و دووبارەی دەکاتەوە، وامان لێ دەکا مەزەندەی ئەوە بکەین، کە ئەو هاوارە خواستێکە بۆ ڕزگار کردنی سەرجەم میللەت لە کۆت و بەندی چەوسانەوە.

ئایا کەسایەتی سەرەکیی چیرۆکەکە لەسەر چ بنەمایەك هاوار بۆ میللەت

دەبا و بەخەیاڵی واقعیی ئەسپێك بەهانایەوە دێت و لەو تەڵەزگەیە ڕزگاری دەکات؟ بە ئومێدی کوێخا مەجید و ڕەشۆڵی بازرگان؟ یا بەو ئەزموونە دوور و درێژەی(گەرچی گەرماو سەرمای زۆری بینی بوو، بەڵام هەرگیز وەك ئەم جارە دەستێکی لە دواو یەکێکی لەبەرەوە نەمابووەوە)[ل٦].

خۆ ئەو بەئاشکرا دەستە پاچەیی خۆی ڕادەگەیەنێت(باشە ئەی دەست بەچییەوە بگرم)[ل٦]، (خوارو ژووریشم لێ گۆڕا).[ل٦]،(ئێستا کامە قیبلەیە و کامە قیبلە نییە؟ جا، کێ دەڵێ ڕوو لەمن دەکاو رێك و ڕەوان بەلای جەنابما گوزەر دەکا؟ دوا جار کێ دەڵێ گەردەلوول نەبوو و دەچووە ئاسمانا؟)[ل٦]. ئەم ڕاڕایی و دوو دڵی و بێ بڕیارییە دەمانگەیەنێتە سەر ڕاستەشەقامی ئەو ڕایەی بڵێین، ئەمە خواستێکی یۆتۆپییەو بەخەیاڵ بنیاتنانی کۆشکە لەسەر ئاو. ڕەسووڵ لەدەستە پاچەیی و بێ ورەییدا، هەست بەتەنیایی کردنێکی قووڵ دایدەگرێت، بۆیە خۆزی دەخوازێ مەجە یا ڕەشۆڵی لەگەڵدا بوایا(خۆزی یا مەجە یا ڕەشۆڵم لەگەڵدا دەبوو)[ل٧]. ئیدی ئەوی گرنگ بێت بەلایەوە، بوونی یەکێك لەوانە، ئەگەرچی(ئەوان چاوەڕێی خوانی حازرن... ئێ کەمن تیا بچم ئەوانیش دەستیان بەگونم)[ل٧].ئەم خۆزی خواستنە بە بوونی ئەوان لەگەڵیدا، دوای ئەوە دێت، کە ئەوان(چەند جاریان تووشی دەردەسەری هێناوە ولە ژێریشەوە ڕیش خەنیان پێ کردووە، کەچی هەردەستیان لە یەك نەترازاند)[ل٧].

ئەم هێشتا پەندی لەو هەڵوێستە هەلپەرستییەی ئەوان وەرنەگرتووە و ئنجاش، کە دادەمێنێ و دەکەوێتە تەنگانەوە، وەك ڕزگارکەرێك هانا بۆ کوێخا و ڕەشۆڵی بازرگان دەبات. ئەمە لاپەڕەیەکی ڕاستگۆو دەگمەن باسکراوی ناشرینییەکانی سەرجەم شۆڕشەکانی کوردستان بووە، کە هەمیشە و بەردەوام

چینی خوارەوە پاشکۆی ئەو چینە بووە، کە لە ئەسڵدا دەبوو سەری ڕمی شۆڕشەکەیان دژ بەوان بوایا. کەچی ئەوان بەهەل وەرگرتن لە ناهۆشیاری و ساویلکەیی خەڵکە زەحمەتکێش و بەشمەینەتەکە، بەناوی ڕزگاری خاکی کوردستان و ئازادکردنی میللەتی کوردەوە، جڵەوی شۆڕشیان بەدەستەوە گرتووە.

هونەرکارییەکی دی چیرۆکەکە، ئەوەیە جارێك گێڕەرەوە، کەچیرۆکنووس خۆیەتی چیرۆکەکە دەگێڕێتەوە، جارێکیش بەزمانی ڕاناوی کەسی یەکەمی تاك دەدوێت و هەریەکەیان لە گۆشەنیگایەکەوە، لەڕێگەی جیاوازیی لەشێوەی گێڕانەوەکە، گۆڕانکاریش لە شێوەی دەربڕین و جیهانبینییاندا بەدی دەکرێت.

لە گێڕانەوەی ڕووداوی کەوتنە ناو بیرەکەوە، گێڕەرەوە هەمان گێڕانەوەی کەسی سەرەکی دووبارە دەکاتەوە، بەڵام بەزمانێکی هونەریتر، وادیارە مەبەستی چیرۆکنووس زیاتر لە گێڕانەوەی دووەمدا ئەوەبێت، جەخت بخاتە سەر ڕووداوەکە و ڕاستی ڕوودانی. هاتووە بەشێوازی ئەفسانە ئامێز چیرۆکەکە دەگێڕێتەوە(دەڕۆی ناگەیتە سەرچاوەی ڕۆخانە، ڕەز و باخێکت تووش دەبێ، مێوەهاتی دونیای لێیە، تەماع نەتگرێ، مەوەستەو دەستی ڕاست بگرە، ڕێك بە قەڵا کۆنێکت دەگەێنێ، تێی پەڕێنە، هەر ئاودیو بوویتەوە زەوی وزارە بەپیتەکەو کانی سازگارت باوەش بۆ دەکەنەوە....)[٧ل].

هەرچی بینای کاتە بەتەواوی پشتگوێ خراوە، کات بە شێوەیەکی کرۆنۆلۆژییانە(زنجیرەیی) بە دوای یەکدا دێت، شەبەق، چێشتەنگاو، نیوەڕۆ، ئێوارە، زەردەپەڕ... لە ماوەی کەوتنە ناوچاڵی کەسایەتییەکە(لە چێشتەنگاوەوە تا زەردەپەڕی ئێوارە)، کەکاتی گێڕانەوەی چیرۆکەکەیە، زوو زوو

کات ڕاگەیەنراوە، بەتێپەڕ بوونی کات گێچی سووری ترس و دڵە ڕاوکێکەش زیادی کردووە، واتا چەند کات هەڵکشابێت مەترسی زیاتر هەڕەشە لە کەسایەتی ناوبیرەکە دەکات. ئەمەش جەخت کردنە لەسەر ئەوەی(باری دەروونی مرۆڤ دەورێکی بەرچاوی هەیە لەدەرخستنی پێوان و هەست کردن بەکات)[19].

لە گێڕانەوەی ڕووداوەکاندا نووسەر پەنای بۆ بەکارهێنانی شێوازی مۆنتاژی کات بردووە.

(ئەگەر ڕاستەو ڕاست ڕوو لەمن بکات، هەر سەعاتێ دوو سەعاتی پێ دەچێ، کوڕە بەسێ ڕازیم، بڕۆ تا زەردەش بۆ ئەو، هەر شەوم بەسەرا نەشکێ..)[٦ل].

داڤید داچیز لەبارەی مۆنتاژی کاتەوە دەڵێ:

(دەکرێ لەمیاندا کەسەکە لەجێی خۆی جێگیربێ و تەنیا بیری لەناوکاتەکاندا بخاتە جووڵانەوە. ئەمە مۆنتاژی کاتە، بەدانانی وێنە یا هزر لەکاتێکی دیاری کراو لەسەر وێنە یا هزرێکی تر لەکاتێکی دیدا)[20].

سەرەنجام لەپاش ئەم تاوو توێ کردنە، لەخۆمان دەپرسین:

* ئایا مەبەستی نووسەر لەم چیرۆکەدا چییە و دەیەوێ چی بڵێ؟

خاڵی بەهێزی چیرۆکەکە و مەبەستەکەی لەوەدا چڕ دەبێتەوە، کەنووسەر لەو ڕۆژە ڕەش و لێوانلێو لە ڕەشبینییە، لەو بەهاری ڕەشە، گوڵی گەشبینیمان بەسەردا دەبارێنێ. لەو پەڕی هەرەس وبێ هیوایی و سڕینەوەی ناسنامەی میللەتێکدا مژدەی هەرەس و ڕووخانی گەندەڵترین و دیکتاتۆریترین ڕژێمان بۆ دەکات بەفانتازیا. کە لەوکاتەدا وەك خەیاڵێکی جوان و ڕۆمانسی هەناوی سووتاومانی فێنك دەکردەوەو کاری تێ دەکرین. هەموو ئەمانەش بە خۆلادان لە گێڕانەوەی تەقلیدی و وەسفی درێژدادڕ و بەدوای یەکدا هاتنی ڕووداوەکان

بەشێوەی زنجیرەیی و(هارمۆنییەك لەنێوان پێشکەش کردنی ڕووداوەکەو، ڕاکێشانی سەرنجی خوێنەر و زیاد بوونی تەئسیرتێکردنی- بەپێی بەرەو پێش چوونی ڕووداوەکان—خۆی دەنوێنێ)[21].

پەراوێزەکان:

١- رۆژنامەی ستایل، ژ(١١٢)ی ٢٠٠٤/١١/١٥ هەولێر.

٢- نووسەری کورد، ژ(١)ی ئایاری ١٩٧٩.

٣- بەیان ژ(٧٢)ی ١٩٨١. **(دەزگاکانی دەوڵەت ئەو ژمارەی گۆڤارەکەیان لەبازاڕدا کۆکردەوە و قەدەغەیان کرد).**

٤- بەیان ژ(١٤٨) تشرینی یەکەمی ١٩٨٨.

٥- نووسەری کورد ژ(١١)ی شوباتی ١٩٨٣.

٦- نووسەری کورد ژ(١٠)ی کانوونی دووەمی ١٩٨٢.

٧- جەلیل کاکەوەیس، چرکە زیندووەکان(کۆمەڵە چیرۆك)، هەولێر٢٠٠٠ ل٤٦-٤٧.

٨- غەفوور ساڵح عەبدوڵلا، پەیکەر و پیاو، دەزگای رۆشنبیری و بلاوکردنەوەی کوردی، بەغدا، ١٩٨٩ ل١١٥.

٩- لەپەراوێزی چیرۆکی دوو بینیندا، بەکر دەروێش، هاوکاری، ژ(٣١٥٦)ی ١٩٩٩/٨/٢٩.

١٠- ئەحلام مەنسوور- بینای هونەری لە کورتە چیرۆکی کوردیدا(١٩٧٠-١٩٨٠)، زنجیرەی کتێبی سەردەم، سلێمانی ١٩٩٩ل١٤٠-١٤٣.

١١- حەسەن جاف، چیرۆکی نوێی کوردی، چاپخانەی عە لاء، بەغدا١٩٨٥ ل٥٠.

١٢- ئیرەجی ئازەرین، لەپەراوێزی مەرگی اخوان ثالث دا- گۆڤاری ئەدەبی کرێکاری، ژ(٣) سلێمانی ١٩٩٢ ل١. (سووکە دەستکارییەکم کردووە).

١٣- حەمە سەعید حەسەن، شیعر هەڵوێستە، چاپخانەی ڕاپەڕین، سلێمانی ١٩٧٩، ل٣٩.

١٤- د. علي ابراهيم- الزمان و المكان في روايات غائب طعمة فرمان- الاهالي للطباعة والنشر- دمشق ٢٠٠٢ ص٨٦.

١٥- سەباح ئیسماعیل- شوێن و چەمکی شوێن لە ئەدەبدا(بەشی دووەم)،نەوشەفەق ژ (٩)، کەرکوك ٢٠٠٣، ل٤٦

١٦- ئەحمەد محەمەد ئیسماعیل فڕینەکان(کۆمەڵە چیرۆك)، وەزارەتی رۆشنبیریی- هەولێر ٢٠٠٣، ل٥.

١٧- ڤیکتۆر هۆگۆ، دوارۆژی مەحکوومێك، و: عەبدولمۆئمین دەشتی، سلێمانی ٢٠٠٤، ل١٣.

١٨- قسەیەکی پلیخانۆڤە.

١٩- نەجم ئەڵوەنی، بینای کات لەسێ نموونەی ڕۆمانی کوردی دا، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی ٢٠٠٤، ل١٨.

٢٠- روبرت همفري- تيار الوعي في الرواية الحديثة، ت: د. محمود الربيعي، ط٢- دار المعارف بمصر- القاهرة ١٩٧٥، ص٧٢-٧٣.

٢١- کەمال میراودەلی، پێشەکی کۆمەڵە چیرۆکی(تەزووی ناخ)، ئەحمەد قادر سەعید- چاپخانەی ڕاپەڕین، سلێمانی ١٩٨٠، ل١٢.

خەمی نەتەوەیەك بەكۆڵی چیرۆكێكەوە

مخابن رەخنــەی كـوردی (لەبــەر لاوازی عــەقڵی رەخنــەیی و نــەبوونی ڕەخنەگری خاوەن ئامرازی ڕەخنەیی و رۆشـنبیریی رەخنــەیی بــەرفراوان)[1] بــەو دەگمــەنی خۆیــەوە، لــەهیچ قۆناغیكــدا نــەیتوانیوە شــان بەشــانی چــیرۆك هەنگاوبنێت و هەمیشە هونەری چیرۆكی بەتەنیایی و لـەنیوەی رێگـەدا بـەجێ هێشتووەو پشتی تێ كردووە، لەمەش كارەساتتر ئەوەیە، كە زۆر جـار رەخنـەی كوردی رێگەی هەڵبژاردنی ئازادیی لەنووسـەر بڕیـوەو هەنـدێك جـار كـار بـەوە گەیـشتووە، ڕێنـوێنیی نووسـەری كـردووە، دەبـوو پاڵـەوان وای بكردایـا و وای بگوتبا، بەدوور لەبەرچاوگرتنی هەڵوێستی چینایەتی یا هەڵوێستی نەتەوایـەتی یا ڕادەی رۆشنبیریی كەسایەتییەكە.

واتە كەم كات رەخنە (ئازادی ئەوەی بە دەقێك ڕەوا دیتووە، كە ئەو دەقە تەنیا لەبەر رۆشنایی بونیادەكانی هەمان دەق دا بخوێنرێتەوە)[2].

یەكێ لەو نووسەرانەی بە دەگمەن ڕەخنە بەسەری كردووەتەوە و ئاوڕی لێ داوەتەوە، لەكاتێكدا رێبازێكی تایبەتی بەدەر لـەوانی دی گرتۆتەبـەر، جـەلیل كاكەوەیـسی چیرۆكنووسـە. رەنگـە هـەر چیرۆكنووسـێكی دی ئەوەنـدەی ئـەم بەكـەمی لای لـێ بكرایەتـەوە، ئێـستا تووشـی كـەم خـولقی و بـێ هیـوایی و گۆشەگیری و كەمنووسـین یاڕاوەسـتان لەنووسـین دەبـوو. كەچـی ئـەو نووسـەرە یاخییە سەر چەرمووە بـەدڵ لاوە، وەك ئـەوەی بەهـەوای چیرۆك هەناسـەیەكی بـەگوڕتری بـە بەردابێتـەوە و دەسـتی چـیرۆكەكانی لەجیهانـە تایبەتییـە پـڕ نیگەرانییەكەی دەری بێنێت و ئۆخژنی پێ ببەخشێت، هەمیـشە چالاكتر خـۆ دەنوێنێت، نەك هەر لەمەیدانی چیرۆكنووسیدا، بەڵكو مەیـدانی لێكۆڵینـەوە و

وەرگێـڕان و بیبلۆگرافیـاو رۆژنامـەوانی و مێژووشـی بەسـەركردۆتەوە، لێـرەدا دەمەوێ لە رێگای چیرۆكی (قەرەجەكان)ەوە گەشتێك بەجیهانی چیرۆكنووسـیی جەلیل كاكەوەیسدا بكەم و لە رێگای بنیاتی شوێن و ڕووتكردنـەوەی جەسـتەی شوێنەوە هەنگاوی یەكەمان بەرەو قەڵای پەی پێ نەبراوی چیرۆكەكانی بنێین، بێ ئەوەی باس لەجمكانەی شوێنكات بكەین، چونكە بەدرێـژایی چیرۆكەكە كـات مەیبوە.

جـەلیل كاكـەوەیس بـەوە دەناسـرێتەوە، كـە چـیرۆكەكانی بەیـەك جـار خوێندنـەوە خۆیـان بەدەسـتەوە نـادەن و هـەموو نهێنییـەكان نـادركێنن. جـۆرە خەست كردنەوە و چڕ كردنەوەیەك بەكار دەبا، كەم لەڕەخنـەگران و زۆریـش لـە خوێنەران بە ئاسانی پەی بەو جوانكارییانەی چڕكردنەوەكە نابەن، جێی خۆیەتی بڵێین ئەم شێوە نووسینە زۆر لە شێوازی نووسینی (سەلیم بەرەكات)ەوە نزیكە. دیارە ئەویش وەكو كلۆد سیمۆن بەلایەوە وایە (هەوڵدان بۆ تێگەیاندنی هـەموو خەڵك، لەناوبردنی بەرهەمی هونەری و شێتی دەگەیەنێت)[3].

بۆ لێكۆڵینەوە لە شوێن و چەمكی شوێن لەچیرۆكدا، چیرۆكەكانی جەلیل كاكەوەیس بە باشترین هەڵبژاردنی تەتبیقی لەسەر ئـەم رەگـەزە دەزانم، چـونكە عەنباری چیرۆكەكانی زەخیرەی هەموو جۆرەكانی شوێنی بەكراوە و داخـراوەوە، گشتی و تایبەتی، هۆگرو دژ، شانۆیی و بزێوی تێدا هەن. ئەمە جگە لەوەی ئەو وەكو نووسەرانی دی راگـوزاری و تیژتێپـەڕ بەسـەر شـوێندا تێناپـەڕێ، بـەڵكو هەندێك جار دەواری بەسەر ئەو شـوێنەی مەبەسـتێتی هەڵـدەداو دەمێنێتـەوە، چـۆك دادەداو تێرتێـر دەگـری، خـاكی بـە فرمێـسك تـەڕكردووی چـیرۆكەكانی هەڵماوی ئەو بۆنە تایبەتەی لێ دێت، كە پاش یەكەم بـارانی پـایز بـەر لووتمان

دەکەوێت. چیرۆکەکانی بەگشتی باس لە تاسەی کەسایەتییەکە (کە نووسەر خۆیەتی) بۆ زێدی خۆی و هیوای دەست لەملانێی یادگارەکانی شوێنی لەدایک بوون بەدەست هێنانەوەی ئەو شوێنەی، کە مرۆڤ بەدەر لە ئیرادەی خۆی لێی دوورخراوەتەوە و بێبەش کراوە لێی. هەمیشە ناوهێنان و بەبیرهاتنەوەی شوێن بەدرێژەدانی ژیان دەزانێت، نەك هەر ئەمە بەڵکو (هایدگەر) ئاسا لەبیرچوونەوەی جێگە بەمەرگ دەزانێت.

لە دەسپێکی چیرۆکەکەدا نووسەر پەنای بۆ ئاوێنە بردووە، یا ڕاستتر لە پانتایی ئاوێنەدا سەرجەم ڕووداوەکانی چیرۆکەکە ڕوودەدەن و لەمیانەی ئاوێنەوە بەناخی کەسایەتییەکەیدا، کە سیمبول و نوێنەری سەرجەم نەتەوەیەکە، شۆڕدەبێتەوە و مێژوویەکی نەنووسراومان بۆ دەگێڕێتەوە. شێوازی ئاوێنە بەکارهێنان لە چیرۆك و ڕۆماندا تازەنییە و زۆر وتراوەتەوە، مارکیز لەڕۆمانی (سەد ساڵ دووره پەرێزی) دا ئاوێنەی وەکو ڕەمزی دووبارە کردنەوەو نەگۆڕان بەکاربردووە. عەبدوڵڵا سەڕاج لە چیرۆکی (ئاوێنە)دا، ئاوێنە لە بری مێژوو بەکاردەبات (مێژووش لە ئاوێنەوە دەست پێدەکات)[٤]. یا (بەم جۆرە لاپەڕەیەکی نوێم خستە سەر کتێبی مێژووی ئاوێنەکان)[٥]. لەپاش ئەمانیش چیرۆکنووس جەلیل محەمەد شەریف لەچیرۆکی (ئاوێنە)دا، ئاوێنە دەکات بەشوێنی شانۆیی و ئاوێنەی پاسەکە دەکات بە شانۆی ڕووداوەکان. ئەمیش ئاوێنەی بۆ هەمان مەبەست بەکاربردووە (کابرا، سەروسیمای لەناو چوارچێوەی ئەو ئاوێنە گەورەیەوە دیاربوو، کە لە ڕاست سەر شوفێرەکەدا، هەڵواسرابوو. منیش یەکسەر، لەسەر کورسییەکەی دوای شوفێرەکە، دانیشتبووم.. ئاوێنەکە، بووە شانۆ، بۆ شانۆگەرییەکی تاکەکەسی ئەکتەرێکی بێدەنگ. منیش بوومە

سێبەری شانۆکە، کابرا بەساڵاچوو بوو.. چاویلکەیەکی لەچاوبوو، بێ هێزی و ماندوویێتی لە ڕەنگ و ڕوویا دەباری..)[٦].

بەکاربردنی ئاوێنە و ماناکانی بەکاربردنی بەپێی تەمەن دەگۆڕێت. منداڵ کە ئاوێنە بەکار دەبات تەنیا ڕادەی جوانیی جلەکانی تێدا دەبینێتەوە، لاوێك کە ئاوێنە دەخاتە باخەڵی، زیاتر بۆ سەرنجدانە لەڕێکی قژو بێ خەوشی ڕووی، هەرچی بەساڵاچوویەکە، کە ئاوێنە بەکاردەبات، تەنیا بۆ سەرنج دانە لە ڕادەی چەرموویی سەروڕیشیی، واتە ئاوێنە دەبێتە پێوەرێك بۆ ساڵانی ژیانی و ئەو مێژووەی بەسەری بردووە.

چیرۆکی (قەرەجەکان) باس لە شایەدحاڵێك دەکات،کە بەچاوی سەری دەبینێ چۆن گوندەکەیان ئەنفال دەکەن و ئاسەواریان لێ دەبڕنەوە، نەك هەر ئینسانەکان، بەڵکو سەگەکەیشی (هۆپی) بەردەکەوێت. ئیدی کەسایەتییە وێڵ و سەرگەردانەکەی قەرەج ئاسا لە هەموو چرکەیەکدا دۆزەخ دەبینێت. هەر لەوکاتی هەڵمەتی ئەنفال بۆ سەر گوندەکەیان دەست پێ دەکات، ئەم خۆی دەکوتێتە کولانەی سەگەکەیەوە و خۆی بەسەگەکە دەسپێرێت (تۆش مناسا نێرەتی خۆت بخەسێنە دەماری نێریت بکوژە، ئاخر تۆ ئەو قەڵایەی روحی منت تێدا حەشارداوە، هەر بە ئاستەم لایەکت هەرەس بێنێت روحی منیش دەکەوێتە ئەو گۆڕە..)[٧].

لێرەدا جەستەی هۆپی دەبێتە ئارامترین و هۆگرترین شوێن بۆ ئەم، هەر بۆیەشە بە قەڵا ناوی دەبات، چونکە بەردەوامیی ژیانی خۆی لەپاڵ ئەمو بێدەنگیی ئەمدا دەبینێتەوە. دڵنیاشە لەوەی، کە قەڵایەکە بە ئاسانی سەنگەرناداتە دەستەوە و داگیرناکرێت. کەچی هەر بەپاڵ ئەم و سەگەکەیەوە

ڕەنگدێژێك پەلاماری خوشكەكەی دەدات و خراپی دەكات. (ئاسكێكی سركی وەك تۆ دەبێ ببێتە نۆبەرەی حەزە كپ كراوەكانی چەندین ساڵەی من)(٨). داخۆ ئەمە قسەی شاعیرێكی هەست ناسكە یا سەربازێكی بێ هەستی نەزانی داگیركەر؟ دەكرا نووسەر زمانە بازارییەكەی شێوە قسەكردنی سەربازانی بەكار بردایا، چونكە فەرهەنگی سەربازان و كلتووری سەربازی لێوان لێوە لە دەم پیسی و جوێندان و بێ ڕەوشتی. بۆیە هەر كە خوێنەر دەگاتە ئێرە یەكسەر لە جیهانی چیرۆكەكە دادەبڕێ و بە قسەی سەربازەكەی نازانێ و دەیداتە پاڵ نووسەر خۆی. نووسەر لەزۆرێك لەچیرۆكەكانیدا، كەسایەتییە جوتیارەكەی هەمیشە ئاوارەی دەستی بێ شوێنییە، یا لە سەفەرێكی دوور دەگەڕێتەوە سەر زێدی خۆی، زێدێكی خاڵی لە بوونی ئینسانەكان، زێدێكی وێرانە (دەچەمێتەوە پڕ بە سییەكانی بۆنی خۆڵەكە دەكات. بۆنی سینگ و بەرۆكی دایكی لێ دێت، بۆنی هەڵماوی عارەقەی لەشی لێدێت. لووت لەزەوی دەژەنێت و بۆن دەكات)(٩).

پێوەندبوون بە شوێنەوە (پێوەندبوونە بەكێشەی ئەو شوێنەوە، نەك پێوەندییەكی سۆز ئامێزو جوگرافی رووت)(١٠)، ئەو شوێنە مێژووییەی بەتێپەڕبوونی كات، دەبێ تەمی بیرچوونەوە دایپۆشێ و كاڵ بێتەوە، كەچی لای ئەم هەمیشە پانتایی شوێن جوگرافیای یادەوەریی داگیركردووەو رەنگدارتربووە، شوێن (خاوەنی ناسنامەو هەڵگری دەلالەت و دەسەلات و سیستم و كەش و رەهەندو سروشتی خۆیەتی)(١١). هەر كاتێكیش (شوێن لە دەلالەتە ڕەمزییەكەی ڕووت بكەینەوە، دەبێتە وەسفێكی پووچی بێ مانا)(١٢). سەركەوتنیش لەبەكارهێنانی شوێن و رەهەندەكانی (پابەندە بە بیرفراوانی و هۆشیاری ئەو نووسەرەو چاوكراوەیی

بەرابەر بە جووڵەی شوێن)(١٣).

مانی شوێن بەلای چیرۆكنووسەوە، درێژەدانی ژیان و وەڵام بەهاوارەكان و مانەوەی كەس وكارو بوونی ئازادی و ئاسایش و بوونی ئینسانە (لای من شتێك نەماوە ناوی شوێن بێت. ئێ ئەگەر شوێن مایە ئەمێستا جەنگی و تۆڵە و حەمەجان و مەعسوومە لەشوێنێكدا دەبوون، گەر شوێن بوونێكی هەبوایە ئێستا ئێسك و پروسكی هۆپی لە شوێنێكدا دەبوو، هەر شوێنێك)(١٤). لەم چیرۆكەدا كەسایەتییەكە وەك تاكێك هەڵوێست وەردەگرێ و بەرهەڵستی چەوسانەوە دەكات و لە دەنگی خۆی زیاتر گوێ بیستی دەنگانی دی نابین. بۆیە یەكێ لە خاسیەتە نەگەتیڤەكانی شێوازی نووسین لای چیرۆكنووس، دەست گرتنە بەدیالۆگ و بەگەڕخستن و باوەش كردنەوەیە بۆ مەنەلۆگ، لە ڕێگەی دواندنی بزرەكانەوە (مردووەكان) بەزمانی حازر (تاخەمە ناخەكییەكانی بهێنێتەوە سەرەوە، تاخەون و ڕوانینەكانی ناوەوەی بدركێنێ)(١٥). ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت، كە نووسەر دەیەوێت زیاتر لە ڕێی كردارەوە پەیام و جیهانبینی خۆی بگەیەنێتە خوێنەر، نەك لە ڕێگەی گوتاری ئایدیۆلۆژییەوە.

نووسەر وەكو مرۆڤێك، كە كوردبوونی ڕێكەوت بووە، بەرگری كردنی لەمافە ڕەواكانی میللەتی كورد، گەلێ دوورە لە دیدی نەتەوەپەرستێكی تەسك بینەوە. بەگشتی نووسەر لەچیرۆكەكانیدا (بەم چیرۆكەشەوە)، خەباتی نەتەوەیی هێندە قورس و چڕكردۆتەوە، خەباتی چینایەتی شاردۆتەوە و ناسنامەی چینایەتیی كەسایەتییەكە ونە. دوا هەڵوێست، كە كەسایەتییەكە دەری بڕێت وەستانەوەیە، یا زیاتر مەیدان چۆڵ كردنە بۆ خاوەن كۆشك و تەلارەكان و هەموو ئەوانەی بڕیاری چارەنووسی ملیۆنەهای وەك ئەمیان بەدەستەوەیە.

هەربۆیە لە داخی ئەو بێ سەرەوبەرەییە ناسنامە شڕەکەی (کوردبوون) تووڕ هەڵدەدات و پێیان دەڵێت:

- قەرەجایەتی هەزارجار لە بەهەشتەکەی ئێوە بەماناترە[16].

ئەو قەرەجی دەست شوێنە، واتە قەرەج لەدەست ئەو دەسەڵاتدارانەی ئەو شوێنەیان بەدەستەوەیە. قەرەجایەتی واتا گەڕاڵی و گەڕۆکی و لەبیرنەکردن و عەودالیی شوێن و کۆچ کردن... چونکە (هیچ شتێك وەك کۆچ وات لێناکات بیر لەمانای شوێن بکەیتەوە)[17] و پێوەی پەیوەست بیت.

پەراوێزەکان

١- عەتا قەرەداغی، ئایا خانی فەیلەسوف و بیریار بووە؟، گەلاوێژی نوێ، ژ (٢٦)ی (٢٠٠١) ، ل٦٦.

٢- رێبوار سیوەیلی، مەستوورە لە ڕوانگەیەکی ترەوە، دانیمارك (١٩٩٢)، ل١٢.

٣- رامان ژ (٤١)ی (١٩٩٩)، ل١١٨.

٤- عەبدوڵڵا سەڕاج، لاکێشە ڕووناکەکان، دارالحریة الطباعة، بەغدا (١٩٨٠) ، ل١٠٧.

٥- هس ل١١٦.

٦- جەلیل محەمەد شەریف. چاوی هەتاو (کۆمەڵە چیرۆك) ، نووسینگەی

عبدالوهاب، کەرکووك، (٢٠٠٠) ، ل١٣.

٧- جەلیل کاکەوەیس، بۆنی ئەشکەوت (کۆمەڵە چیرۆك) ، چاپخانەی رۆشنبیریی، هەولێر، (٢٠٠٣) ، ل١٢٣.

٨- هس ل١٢٤.

٩- هس ل١٢٢.

١٠- محمد کامل الخطیب، الروایة و الواقع. دار الحداثة، بیروت (١٩٨١) ، ص٤.

١١- بورهان قەرەداغی، دەسەڵاتی شوێن لەنمایشی شانۆییدا، گۆڤاری پەیك، ژ (١)ی (١٩٩٩) ، سلێمانی، ل٢٢.

١٢- د. علي ابراهیم، الزمان و المکان في روایات غائب طعمة فرمان، الاهالي للطباعة و النشر، دمشق (٢٠٠٢) ، ص٦٨.

١٣- سەباح ئیسماعیل، شوێن و چەمکی شوێن لە ئەدەبدا (بەشی یەکەم) ، نەوشەفەق، ژ (٨)ی تشرینی دووەمی (٢٠٠٣) ، کەرکووك، ل٤٦.

١٤- جەلیل کاکەوەیس، بۆنی ئەشکەوت.... ل١٢٢.

١٥- نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد، شیعرییەتی دەق و هەنگوینی خوێندنەوە، چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی (٢٠٠١) ، ل٨٨-٨٩.

١٦- جەلیل کاکەوەیس، بۆنی ئەشکەوت..... ل١٢٦.

١٧- بەختیار عەلی، کۆچ بەرەو ناشوێن (بەشی دووەم) ، رەهەند، ژ (١٤-١٥)، چاپخانەی رەنج، سلێمانی (٢٠٠٣) ، ل٥٢.

هەڵوەستەیەك لە بەردەرگەی "ژووری ناوەڕاست"دا

کاتی خۆی دیمانەیەکم لەگەڵ چیرۆکنووس "عەبدوڵڵا سەڕاج"دا سازدا، لەو دیمانەیەدا سەرنجی بۆ نووسەرێك ڕاکێشام، کە لە دە دوانزە ساڵی دابڕانم لە بڵاوکراوەکانی کوردستان، خۆی پێگەیاندبوو و گەرم و گوڕی و تینێکی دیی بە چیرۆکی کوردی دابوو. بەو حسێبەی سەڕاج کۆتایی بە قۆناغی چیرۆکنووسیی هێناوەو لای ئەو قۆناغی ڕۆماننووسیی برەوی پەیدا کردووە و تێکستی سەردەمە، دەربارەی جێگرەوەی و ئاڵا هەڵگرانی چیرۆکی نوێی کوردی، ئەوانەی کە داهێنانیان لێ بەدی دەکرێت و مەشخەڵ و ئومێدی دوا ڕۆژی چیرۆکی کوردین، دەڵێ (من چوار کەسم دەستنیشان کرد، ئێستاش ئەو چوار کەسە موبدیعن، کە ئەو کات زۆر نەناسرابوون. ئەو چوار کەسەش، ئەمانەن: شێرزاد حەسەن، سەلاح عومەر، غەفوور ساڵح، جەلیل کاکە وەیس)[1].

بەدەر لەوەی ڕایەکەی سەڕاج سەنگی مەحەك نییە، لێ بەڕاستی ئەو سیانەم پێ پەسەندو شایان بوون. پێم پەسەندتریش دەبوو گەر نێوی (ئەحمەد محەمەد ئیسماعیل)ی چیرۆکنووسیشیان لەگەڵدا بووایا. بەڵام بە نیسبەت سەلاح عومەرەوە، هەڵوەستەیەکم کردو رامام. چونکە دوورو بێ ئاگا بووم لە نووسینەکانی. بۆیە لەو ڕۆژەوە لە کوێ چیرۆکی سەلاح عومەرم بەرچاوکەوتبێ، خوێندوومەتەوە. لە میانەی ئەو خوێندنەوانەمەوە بۆ چیرۆکەکانی سەلاح عومەر، لام روون بووەوە، کە سەڕاجی بە ئەزموون لە چیرۆکنووسین لە خۆڕا ئەم قسەیەی نەکردووە. ئێمە لەبەردەم چیرۆکنووسێکی چالاك و خامە ڕەنگین داین،

کە بەردەوام لە هەوڵی خۆ نوێ کردنەوەو گەڕانە بەدووی بابەت و تەکنیکی نوێدا.

وا لێرەدا، بخابن بێ ئەوەی هیچ سەرچاوەیەك لەسەر چیرۆکەکانی، یا زانیارییەکم لەسەر نووسەر لەبەردەستدا بێت، خوێندنەوەیەك بۆ چیرۆکی "ژووری ناوەڕاست" دەکەم، کە ئەڵقەیەکە لە زنجیرەی کوشتن لە دەقدا.

ئەم کورتە چیرۆکە باس لە ئافرەتێك دەکات، خۆی تەیار و ئامادەکردووە، کات و شوێنی چاوەڕوانیی خۆشەویستەکەی پێ بگەیەنن، بڕوات بۆلای و بۆ یەکجاری شارەکە بەجێ بهێڵن. کاتێ کە دەڕوات، لەپشت دەرگای ژووری ژوان، یەکێك بە خەنجەرەوە بەهەمان چارەنووسی خۆشەویستەکەی دەگەیەنێت.

گێڕەرەوەی چیرۆکەکە هەموو شتزانەو جار بەجار پێش ڕووداوەکان دەکەوێ و هەندێ شت هێشتا ڕوویان نەداوە، ئەو لە زانینیان بۆتەوە، وەکو (بڕیار بوو یازدەو چل و حەوت دەقیقەی تەواو بەدڵدارەکەی بگات و مرازی حاسڵ بێ)، یا (لە پشت دەرگاکەوە یەکێ چاوەڕێ بوو، سەعات یازدەو چل و حەوت دەقیقە شالاوی بۆ بەرێ).

وەکو ئەوەی قەدەری وابێ و بۆی بڕابێتەوە، یا لە چارەی نووسرابێ! (بە مانا مەزهەبییەکەی). لێرەدا دەنگی نووسەر تێکەڵ بە دەنگی گێڕەرەوە کراوە، تەنانەت هەست بە بوونی گێڕەرەوە، ئەو کەسایەتییە خەیاڵییە ناکرێ و منی دووەمی نووسەر بزرەو تەنیا چیرۆکنووس خۆی لە مەیدانی گێڕانەوەدا ڕۆڵ دەگێڕێت. بۆیە (هەرگیز حیسابێ بۆ خوێنەر ناکات، کە ئەم چۆن ئاگای لەم هەموو شتانەیە. گوێیەکانی دەتوانن دەنگی کەسایەتییەکان ببیستن و پێش

ئەوەی، کە ئەوان دەست بەقسە بکەن، چاوەکانی دەتوانن لەپشت دەرگا داخراوو پەردە تاریکەکانەوە ببینن)[٢].

بۆیە لەکاتی خوێندنەوەی چیرۆکەکەدا ئەو هەستەت لە لا دەڕوێ، کە رووداوەکە پێشوەخت رووی داوەو ئێستا ئەم بۆمانی دەگێڕێتەوە. ئەمەش لە تامۆچێژی نووسینەکە کەم دەکاتەوە. چونکە وەرگر بەردەوام حەز بەخوێندنەوەی چیرۆکێك دەکات، رووداوەکانی لای هەمووان نائاشکراو نەدرکاو بێت و لەگەڵ رووداوەکاندا، کە شانبەشای خوێندنەوەکە روو دەدەن، بژین.

بەوە هەست دەکات ئەو یەکەمین کەسە شریتی نهێنییەکانی دەخرێتە بەردەست و بەر لەم کەس پەی بەڕایەڵەکانی چیرۆکەکە نەبردووە. ئەگینا ئەو شێوە گێڕانەوەیە، دەیگێڕێتەوە بۆ رابردوو و وەکو ئەفسانە و چیرۆکی میللی وێنای دەکات. نەك هەر ئەمە، بەڵکو پێشوەخت ئەو شێوە گێڕانەوە کرۆنۆلۆژییە (زنجیرەیی)، بەپێچەوانەی تاقە نۆڤلێتەکەی (لە وڵاتی تارماییدا)، کە تێیدا ریزبەندی کات پێڕەو نەکراوەو تێك شکاوە، دەیگەیەنێتە ئەو قەناعەتەی، کە رووداوی کتوپڕ و گۆڕان لە چیرۆکەکەدا روو نادەن و چیرۆکەکە لەسەر هێڵێکی راستی درامی بە کۆتا دەگات. کەچی لێرەدا هەند بەوردی حیساب بۆ کات کراوە، دەزانین سەرجەمی کاتی چیرۆکەکە (٥٢) خولەکی تەواوە (لە ١٠,٥٥ خولەك دەست پێ دەکاو لە ١١,٤٧ خولەك کۆتایی پێ دێت).

کەسایەتی سەرەکی چیرۆکەکە خولەك بەخولەکی چاوەڕوانییەکەی دەژمێرێ، تەنانەت لە چرکە خۆشەکانی ژیانیشیدا، چونکە ترس و تۆقین

ئابلۆوقەی داوە، تا دوا چرکەش هەر لەترس و دڵەراوکێدا دەژی و چاوەڕوانی و بارە دەروونییەکەی رۆڵی بەرچاو لەپێوان و بەرجەستەکردنی کاتدا دەبینن.

ئەو پەلەپەل و چرکە بەچرکە ژماردنە لە خزمەتی گەیشتنە بە شوێن. کات لە چیرۆکەکەدا بزێوەو بەردەوام لە جووڵەدایە، شوێنیش وەستاوە. هەر لەگەڵ گەیشتنە شوێنی مەبەست، کە ژووری ناوەڕاستە، چۆن ژیان بەیەکجاری بووەستێت، کاتیش دەوەستێ. هەرچەندە لەگەڵ دوا چرکەی کاتدا، کەسی سەرەکیی چیرۆکەکە بە ناکامی دوا هەناسەی ژیان، کە ئومێدی دەکرد مێژوویەکی نوێی بۆ بنووسرێتەوەو ژیانێکی نوێی بۆ بنووسرێت، لە دەست دەدات.

لەبەر ئەوەی چیرۆکەکە باس لە توندو تیژی و دیاردەی ناڕەوای کوشتنی ئافرەتان دەکات، جەللاد کە یەکێکی نەناسراوە، یا مێردی لە پێشینەی ژنەیە، یا برایەتی، یا باوکییەتی... بەلای نووسەرەوە و بەهەمان شێوەش بەلای خوێنەری هۆشیارو زرنگەوە گرنگ نییە کێ کوشتوویەتی، بەقەد ئەوەی بەلایەوە گرنگ بێت بۆ کوژرا!! ئەمرۆ لە کۆمەڵگەکەمان دیاردەی تیرۆری ئافرەتان هێند بڵاوەو تەشەنەی کردووە، خەریکە دەبێتە عورف و عادەت و رەسمییەتی پێ دەدرێت. ئەوەتا بە بەرچاوی هەمووانەوە، رۆژانە دەبینین یا دەبیستین یا دەخوێنینەوە، کچێك یاخود ژنێك بەدەستی مێردەکەی یا کەس وکاری دەکوژرێت، یا خۆی دەسووتێنێت. ئەمەش بەناوی شەرەف و لەژێر پەردەی شەرەفدا ئەنجام دەدرێت. چونکە لای ئێمە (شەرەف ئەو بەهایەیە، کە موڵکی پیاوەو بەقەرز هەر لە زووەوە لەلای کچ دانراوەو دەبێ تا شوو دەکات تەقەت و خاوێن بیپارێزێ)[٣].

کەسایەتی چیرۆکەکە ئافرەتێکە (لەم وەحشەتە خەریکە شێت دەبێ، ئیتر چاوڕوانی بەسیەتی، پەیمانی دابوو هەر کە بەم ڕۆژە گەیشت بۆ جاری دووەم وەك کچێکی بەشوو نەدراو جلی بووکێنی لەبەر بکاتەوە. ئەی بۆ ئەو نەبێ و بۆ ڕۆژێکی وانەبێ، بۆکێ و کەی بیپۆشێ؟)[٤].

ئافرەتێك بێبەش لە هەموو مافەکانی بەئینسان بوون، بەسەربردنی ژیانێکی دۆزەخ ئاساو پڕ لە چەوسانەوە، ژیانێك تژی و لێوان لێو لە چەرمەسەری و بێبەش لە کەمترین خۆشەویستی، بۆ وەستانەوە بەڕووی ئەو ناهەقی و زوڵم و زۆرەی بەرابەری دەکرێت، هیچی بۆ نامێنێتەوە، تەنیا چەکی ئەو، ڕەدووکەوتنە.

بێگومان ئەمەش بێ باج بەسەریا تێناپەڕێ. چونکە تحووبی دابوو نەریتی کۆمەڵگەی بەزاندووە. دەبێ باجی ئەو هەڵویستەی بداتەوەو خۆڕا بەسەریا تێ نەپەڕێ. ئەگەرچی ئەو پێوەندییە خۆشەویستییەی ئەوان تایبەتە بەدوو کەسەوەو دەبێ خۆیان بڕیار لەسەر چارەنووسی خۆیان بدەن، کەچی حوکم و دەسەڵاتی کۆمەڵ وا دەخوازێ ڕەزامەندیی یەکجاری لەوانەوە بێ و بەدەر لە ویستی کۆمەڵ ئەنجام نەدرێ!.

گوتاری سەرەکیی چیرۆکەکەو کەسایەتییەکە، هەڵاتنە لەو دۆزەخەی ئابلۆوقەی داون و دەبێ ئاوی پێدا بکرێ. هەر لە سۆنگەی ئەمەشەوەیە پانتایی چیرۆکەکە هێند تژییە لەترس و تۆقاندن و دڵەڕاوکێ، ڕووداوەکان بەنهێنی ئەنجام دەدرێن و پێویست بەبێدەنگی دەکات.

چیرۆکەکە خاڵییە لە خۆدواندن و مەنەلۆگ و دیالۆگ. واتە خاڵییە لە ئامادەگی زمان و لە هەموو گوتارێکی عەقڵانی. پۆڵ ڕیکۆر دەڵێت (لەکوێدا

زمان نائامادە بێت، لەوێدا ئەگەری ئامادەگی توندو تیژی گەورەیەو لە کوێشدا زمان ئامادەبێت لەوێدا ئەگەری ئامادەبوونی توندو تیژی لاوازە)[٥].

هەر لە سۆنگەی ئەمەشەوەیە ترس باڵی ڕەشی بەسەر چیرۆکەکەدا داداوە (لەپشت دەرگای ژووری ناوەڕاست یەکێ خۆی مەڵاس دابوو، چاوەڕێ بوو ئەو بگات) تا بیکوژێت.

ئەم پەرچە کردارە لەو کات و شوێنەداو لەژێر سێبەری ئەم کۆمەڵگەیەدا بەلامانەوە نامۆ نییەو بە پەرچەکرداری ئەو هەڵوێستە یاخی بووەی ئەوانی دەزانین، چونکە لای ئێمە هەرچەندە خۆشەویستی پیرۆزیی زیاتری پێ ببەخشرێ و ئایدیالیزە بکرێ، ئەوەندە زیاتر لەژێر قامچی هەڕەشەی مەترسیدا دەناڵێنێت[٦].

پەراوێزەکان:

١- دیمانە لەگەڵ عەبدوڵڵا سەڕاج، باسەرە، ژ(٩٩)ی ٢٨/٤/٢٠٠٥.

٢- جەمال میرسادقی، بڕوانە: نەجم خالید ئەلوەنی، بینای کات لەسێ نموونەی ڕۆمانی کوریدا، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی ٢٠٠٤، ل٧٦-٧٧.

٣- شێرزدا حەسەن، شەرەف لە نێوان خێڵ و حزبدا، کتاب کردستان، ژ(٢)، تاران٢٠٠٣، ل١٦٦.

٤- سەلاح عومەر "ژووری ناوەڕاست" (چیرۆك) مێرگ، ژ(٢)، هەولێر ٢٠٠٥.

٥- مەریوان وریا قانیع، هاوڵاتی، ژ(١٦٢)ی ٢٥/٢/٢٠٠٤.

٦- دەستکاری وتەیەکی ڕێبوار سیوەیلییە. بڕوانە: ڕێبوار سیوەیلی، لە پەیوەندییەوە بۆ خۆشەویستی، دەزگای سپیرێز، دهۆك ٢٠٠٤ ل٧٦.

پێشەکییەکی کورت بۆ پرۆژەیەکی گەورە

لە مێژە لە بیری ئەوەدام، لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی ئەدەبی کوردی لە کەرکووکی دوای ساڵی (١٩٩١)ەوە بنووسم. چونکە بەڕاستی ئەو قۆناغە تایبەتمەندی خۆی هەیە و گوتاری هەندێك لە ئەدیبانی ئەو دەیەیەی پێوە دیارە، گوتارەکەش زیاتر سیاسی و دژ بە سیاسەتی بە عەرەب کردن و راگوێزان و بە بەعس کردن بووە. کە دەبێ وەکو شانازییەك و قۆناغێکی دیی لە ئەدەبی بەرگری تۆمار بکرێت.

سەرەڕای کرچ و کاڵی زۆرێك لە بەرهەمەکان و قۆزتنەوەی رەوشەکە، لەلایەن کەسانێکی هەلپەرستی بێ بەهرەو توانا و دوور لە هۆشیاریی ئەدەبی و رۆشنبیریی گشتیی، کەسانێکیش هەبوون دوور لە مەرایی بۆ رژێمو جیاوازی خستنە نێو ئەدیبان و زمان لێدان، لێبڕاوانە و بوێرانە کارە ئەدەبییەکانیان درێژە پێ دەدا. لەو کاتەدا تەنیا بوارێك نووسەران توانیبێتیان بەرهەمی تێدا بڵاو بکەنەوە (هاوکاری، پاشکۆی عێراق، بەیان، رەنگین) بوو.

ئەمانەش خوا هەڵناگرێ، هێند مەیدانەکەیان تەسك کردبۆوە، هەر نووسینێك بۆنی دژایەتی رژێمی لێ بهاتایا، نەك هەر بەرهەمەکەیان بڵاو نەدەکردەوە، بەڵکو نووسەرەکەشیان دەخستە ژێر چاودێرییەوە. یەکەمین هەوڵێك بۆ وەستانەوە دژ بەم لە قاڵبدانی نووسینە و چۆك دانەدان بەرابەر بە مەرجەکانی رژێم، هێنانە کایەی پرۆژەی "ئاوێزە" بوو. ئاوێزە بوار رەخسانێك بوو بۆ بڵاو کردنەوەی بەرهەمی ئەو نووسەرە کەرکووکییانەی بەرهەمەکانیان ڤیزەی سنووربڕینیان لێ سەندرابۆوە. ئەوەبوو یەکەمین ژمارەی ئاوێزە لە ساڵی

(٢٠٠١) بە بەشداری (٥١) نووسەر لە چاپ دەرهات. ئەمەش بە هەوڵ و کۆشش و ماندووبوونی نووسەر "محەمەد سەعید زەنگنە" هاتە بەرهەم. کە بۆ ئەوکاتی کەرکووك دەستکەوتێکی تابڵێی بەبایەخ و مێژوویی بوو.

من بەشبەحاڵی خۆم لە رێگەی پرۆژەی ئاوێزەوە "حەمە سەعید"م ناسی و لە نزیکەوە ئاگام لە هەوڵ و ماندوو بوونەکانی بوو، لە پێناو ئاوێزەدا دەیخستنە گەڕ، ئنجاش ئەو ئاستەنگانەی دەخرانە رێی، بۆ لەبار بردنی پرۆژەکە. ئیدی لە دوای بەرگی یەکەمی ئاوێزەوە جموجوولێکی ئەدەبی چالاکتر و زانستییانەتر و جیهانبینییەکی روونتر و ئازادیخوازانەتر لای ئەدیبانی کەرکووك دروست بوو و ئەو مێژە کەم دەرامەتەی حەمە سەعید لە ناو جەرگەی مەزاتخانەکەی کەرکووك (لە پەنای دیوارێکی بەساڵا چوو.. کە تەرمی سەدان وەسف و.. سەراحەتی نوستووەکانی داوەتە کۆڵ)[1]، رۆڵی مەڵبەندی یەکێتیی نووسەرانی کەرکووکی دەبینی.

نەك هەر ئەمە بەڵکو دەتوانین بڵێین دەوڵەمەندترین کتێبخانەی کەرکووك بوو، چونکە زۆربەی چاپکراوەکانی کوردستانمان لە رێگەی ئەوەوە، لەو ژێر مێزەوە بۆ رەت دەکرا و دەدرایە دەستمان.

هەر لەو نێوەدا بوو بە چیرۆکەکانی "حەمە سەعید زەنگنە" ئاشنا بووم و بەردەوام بەدوادا چووم هەبوو بۆ چیرۆکەکانی. چونکە دەمزانی، بە ناوەڕۆك و زمانێکی نوێ ئاشنام، ناوەڕۆکێك زۆر بوێرانە کێشەکان دەخاتە روو، ئنجاش بە زمانێکی چڕو دیالێکتیك تێکەڵ و دەوڵەمەند لەگەڵ وەرگردا دەپەیڤێت.

ئاوێزەی یەکەم دەنگ و سەدایەکی گەورەی هەبوو، چ لە کەرکووك و دەوروبەری و تا بەغداش، چ لە شارە ئازادکراوەکانی کوردستانیش زۆری

لەسەر نووسرا، تەنانەت لە کوردستان بە باشترین گەواهی کوردستانی بوونی کەرکووکیان دانابوو.

ئەوەبوو بۆ ئاوێزەی دووەم "حەمە سەعید" رووی لێنام، تا دوو قۆڵی شانی لێ قایم بکەین و ژمارە دووی بەچاپ بگەیەنین. منیش بە خۆشحاڵییەوە رازی بوونی خۆم دەربڕی. لێرەدا جێی ئەوە نابێتەوە، چیرۆکی هاتنە کایەی ئاوێزەی دووەمتان بۆ بگێڕمەوە، خۆشی و ناخۆشییەکان، دەستخۆشی و زویر بوونەکان، ئاستەنگ دروستکردن بۆ لەبار بردنی پرۆژەکە، رۆژانە هەڵکوتانە سەرمان لە لایەن ئاسایشەوە، چاپ کردنی ئاوێزە لەلایەن نووسینگەیەکی بێ مۆڵەتەوە، بڵاوکردنەوەی هەندێك لەو بەرهەمانەی سانسۆر رێگەی پێدان و لە شوێن دانانی بەرهەمی بێ رەزامەندی سانسۆر و زمان لێدانمان لەلایەن کەسانێکەوە و خستنمانە ژێر چاودێرییەوە.....

ئیدی بە هەر حاڵێ بوو توانیمان بەر لە رووخانی رژێم بە پێنج رۆژ، ژمارە دووی ئاوێزە بڵاوبکەینەوە. بێگومان ئەمیان زیاتر بووە جێی دەستخۆشی و هاندانمان تا بیر لە دەرهێنانی ئاوێزە/۳ بکەینەوە، کە تا ئێستا پرۆژەیەکە لە تاووتوێ کردندایە. سەرەنجام هەردوو بەرگی ئاوێزە کۆمەڵێ نووسەریان لە کەرکووك پێگەیاند، کە ئێستا لە نووسەرە دیارەکانی شاری کەرکووکن.

بۆیە ئەم سەرەتایەم خستە بەر دیدەتان، چونکە ناکرێ باس لە "حەمە سەعید" بکەین و نووسینێك تەرخان بێت بەو، کەچی باس لە ئاوێزە نەکرێت. چونکە ئەوە مێژوویەکە پڕ لە شانازی و قۆناغێکە لە بوێری و چاونەترسی و دڵسۆزیی ئەو نووسەرە نەناسراوە..

باس نەکردن و بە ئەنقەست پشتگوێ خستنی ئاوێزەش بێبایەخ کردن و رەنج بە فیڕۆدان و کەم کردنەوەیە، لە پایە و هەوڵەکانی "حەمە سەعید" و دابڕانێتی لە ناوهێنانی، لە دروست کردنی مێژووی ئەدەبی کوردی لەو قۆناغەی کەرکووك و وەستانەوە بەرووی دیکتاتۆرییەت و چەوسانەوەی چینایەتی و نەتەوایەتیدا. داخۆ نووسەر بوێری و چاونەترسی و وەستانەوەی بە رووی سیاسەتی بەعەرەب کردن و راگوێزتن و بە بەعس کردن و وەستانەوەی بە رووی هەر زوڵمێك بەرابەر بە هەر ئینسانێك کرابێت لە هەر کوێیەك بووبێت، وەك لە ژیانی رۆژانەیدا پیادەی دەکرد، لە ئەدەبەکەیدا رەنگیان داوەتەوە؟

من بۆ وەڵام دانەوەی ئەم پرسیارە و زۆر پرسیاری دیش، چەند چیرۆکێکی بە نموونە دێنمەوە و کورتە هەڵسەنگاندنێکیان بۆ دەکەم.

❊ ❊ ❊

چاوبرکێی سەر زورگەکان

ئەم چیرۆکە باس لە پێشمەرگەیەکی دێوانە ئاسا دەکات، کە سەرەڕای ئەوەی هێشتا خوێنی شەڕی ماڵوێرانکەری ناوخۆ بە جەستەیەوە وشك نەبۆتەوە، جێ برینی دەرزیئاژنی خەمی کارەسات و ماڵوێرانی هۆلۆکۆستی ئەنفالیش لە هەناوی بیریدا سارێژنەبووەتەوە، سەر هەڵدەداتەوە. هۆلۆکۆستی ئەو مرۆیانەی گوناهەکانیان لە خوار گوناهەکانی پەپوولەشەوەن، ئێستا خۆی لە مەیدانی شەڕێکدا، کە هەرگیز بە خەیاڵیدا نەهاتووە، دەبینێتەوە. هەموو هەوڵی گەیشتنە بەو شوێنە هۆگرەی منداڵیی تێدا بەسەر بردووە و یادگارە تاڵ و شیرینەکانی تێدا بەجێ هێشتوون. ئەو هۆگرە شوێنەی لە ئامێزیدا نەوەی خستۆتەوەو خێزانی دروست کردووە (هەرکە... لەکانی برایم نزیك دەبمەوە، فریشتە و پەری، بەر چاوم دەکەون و غار دەدەن، بەرەوپیریم دێن... بەفراویش لە بانیژەکەوە تێم دەڕوانێ، تا دەگەمە ئاستی، ئەوجا بە نیگایەکی شەرمێونەوە مانوونەبیم لێ دەکات، دەچمە ژوورەوە، جا وا لە بەر چاومە، پێش ئەوەی بێت بەلامەوە دەچێت لەسەر کونەڵانەکە، جامێ دۆی خەستی تەزیوم بۆ دادەکا و دێنێ و دەڵێت " بەخودای دەمزانی دێیەوە").

پێوەندیی ئاشنایی و هۆگری بەخاکەوە هێند بەتینە، ئەوەدەمی باسی خاك دەکات بۆنی گڵ لووتمان دەکزێنێتەوە (ساچمە زەنەکەت وەك خۆت گەرم بووە. دەستت بردو دووجارانت دەهەناوی گڵەکە راکرد، دەروونی خاکەکە گەرمێکەی لێستاند و قیچێك فێنك بۆوەو لەپێش خۆتت درێژ کرد).

لێرەدا جگە لەوەی شوێن دەچێتە قاڵبی هۆگرە شوێنەوە، لە هەمان کاتدا لەگەڵ شوێنی مێژووییدا ئاوێتەی یەکتر دەبن و شوێن دەبێتە هۆگرە شوێنی مێژوویی.

یەکێ لەو هونەرکارییە جوانانەی نووسەر بەکاری بردووە، هونەرکاری لە بری دانانە.

ئەوەتا لە جێیەك دەنگ دەکات بە پێوەری شوێن، لەلایەکی دیشەوە شوێن دەکات بە پێوەری کات. نموونەی کردنی دەنگ بەپێوەر بۆ دوورو نزیکی شوێن دەڵێت: (لە وێڕە وێڕ و وێزە وێز زیاتر ئاشنای هیچ ئارامییەك نەبوویت). وێڕەوێڕ: بۆ دەنگی گوللە لە نزیکەوە بەکاردێت.

وێزەوێز: بۆ دەنگی گوللە لە دوورەوە بەکاردێت. یاخود بۆ ئەوەی دەستنیشانی کات بکات بێ ئەوەی ناوی بێنێت، ناوی شوێن دەبات تا کاتەکە دیاری بکاو رابگەیەنێت، کە کات تێدەپەڕێت (وەکو فڕەندەیەکی دەئاونیشتوو رەوەز بەڕەوەزت دەبڕین و بە ڕکەکاندا چەشنی پڵینگ هەڵدەکشایت و لە بەژنی شاخەکەت کەم دەکردەوە).

لەم چیرۆکەدا شاکەس بەدووی کەس و کاروماڵیدا وێڵە، ئەو ماڵەی کە رەمزی نیشتمانە و ئەم تێیدا بێگانەیە و خاوەنی بستێك زەوی نییە، ئەمەش جەخت کردنە لەسەر ئەوەی مرۆڤی بێ شوێن، یا مرۆڤی شوێن لەدەست چوو مرۆڤێکی ناسەقامگیر و نائارام و بیر شێواو و ژێر دەستە و هەمیشە عەودالی گەڕانەوەو دووبارە بەدەست هێنانەوەی ئەو شوێنەیە، کە لەدەستی چووە. زۆرجاریش حاڵ دەگات بەوەی بەنرخترین سەرمایەی، کە خودی خۆیەتی لەپێناو بەدەست هێنانەوەیدا بکاتە قوربانی.

چونکە ئەم شوێنە رابردوو و مێژوویەکی پێوەندداری بە کەسایەتییەکەوە هەیە (هەروەك چۆن ماڵ و خاوەن ماڵ زۆر لەیەك دەچن و هەریەکەشیان درێژەدانی ئەوەی دیبانە)[٢].

شوێن و ڕووداو و وەسف لەم چیرۆکەدا تا ڕادەیەك هاوبەشن لەگەڵ چیرۆکی "لە ڕاگوزارێکدا"ی جەلیل کاکەوەیس، کە بە هەمان ڕادە ئەمیش هاوبەشییەکی تێدایە لەگەڵ چیرۆکی "دارەکەی بەر ماڵمان"ی ئەحمەد محەمەد ئیسماعیل "، شەو و ڕۆژێکی دی ڕێگەت کرد ئەوجا لە گوندەکەی خۆتان نزیك بوویتەوە، گوندێکی ساردوسڕ.. وەکو جەستەی مردوویەکی بێ گیان".

کەسایەتی چیرۆکی "لە ڕاگوزارێکدا"یش بە هەمان شێوەی کەسایەتی چیرۆکی "چاوبڕکێی سەر زورگەکان"، کە لەپاش سەگە بۆر دووەم شایەتحاڵی تراژیدیای بەکۆمەڵ کوشتنەکەیە، ئەویش دەگەڕێتەوە سەر هەواری خاڵی و لە پاش کوکوختییەکە دەبێتە دووەم شایەتحاڵی کارەساتەکە. (شەقاوەکانت پێچاپەوەو بەرەو گوندەکە کشای، جەستەیتان بەرەو کۆڵانێك هەڵگرت و ئامبازی بوونەوەرێك نەبوویت، هەنگاوەکانت سست بوونەوە)[٣].

ئەمە تاقە چیرۆکی "حەمە سەعید"ە، کە دیمەنی شوێن تێیدا دەگۆڕێ و گەمە بە شوێن دەکات.

شوێنی کراوە، یاخود شوێنی فراوانی تێدا بەکار هێناوە، هەرچەندە زۆر بەکارهێنانی شوێن لە چیرۆکدا مەرج نییە دەلالەتی زیاتر سەرکەوتوویی نووسەرەکە بێت. چونکە هەندێك جار زۆر بەکارهێنان و دەست پێوە نەگرتن لە بەکارهێنانی شوێندا، تەمی لاوازیی دەنیشێنێتە سەر چیرۆکەکە و بەڵگەی خۆدزینەوەش دەبێ لە توخن کەوتنی شتی نوێ بە دەستەوەداندا. کەم باسکردن و پشتگوێ خستن و بەهەند نەگرتنیشی، چیرۆکەکە دەخاتە قاڵبی چیرۆکە هزرەوە. واتا: هەردوو حاڵەتەکە دەگەڕێتەوە بۆ زیرەکی و کارامەیی نووسەر لە بەکارهێنانی شوێندا.

ئەوەی دەبێ لەبیر نەکرێت ئەوەیە، کە هەر خوێنەرێك پاش سەد ساڵی دیش ئەم چیرۆکە بخوێنێتەوە، ئەوە دەزانێت، کە باس لە چ شوێن و لە چ زەمانێك دەکات. بێئەوەی لە چیرۆکەکەدا ناوی شوێنێکی تایبەت و دیاریکراو، یا باسی زەمانێکی دیاریکراو کرابێت، کە ئەمە خۆی لەخۆیدا یەکێکە لە خاڵە گرنگەکانی داهێنان و کەوشەن بڕین و بەجیهانی کردنی چیرۆك.

توانەوە

تەوەری سەرەکی ئەم کورتە چیرۆکە ڕەتکردنەوەی سیاسەتی بەعەرەب کردن و پاکتاوی ڕەگەزییە. ئەمەش لە ڕێگەی کەسێتی لاواز و بێ هەڵوێستی "گووروون"ەوە، ئەو پرۆسەیە ڕیسوا دەکات. ئەوەتا گووروون دوای ئەوەی تبلی (پەنجە) مۆر دەکا و بۆیەی سەرپەنجەی دەنێ بە کاغەزی سەر مێزەکەوە، ئیدی نەفرەت لەخۆی دەکا و لە زەلامێکی بەهێز و بەتواناوە، کە (ئاسمانی وەچاتۆڵ دەزانی)، دەتوێتەوەو چۆك دادەدا و وەکو شێت لەبەر خۆوە دەگری. ئەوەتا کاتێ لەگەڵ خۆیدا دەدوێت، خۆی لێ دەبێتە دوو کەس و بەزمانی کەسی دووەمی تاك "تۆ" دەدوێت. ئەمەش زیاتر نەفرەت کردنە لە (من) و متمانە و بڕوا بە خۆ بڕینە. نەك هەر ئەمە بەڵکو بەهۆی ساویلکەیی و بێ زمانی و ناهۆشیارییەوە دەیەوێ تاوانەکە لەکۆڵ خۆی بکاتەوەو بیداتە سەر (ئامە)ی ژنی و (ئەحە)، کە نازانین کوڕێتی یاخود لێپرسراوی حزبی ئەو دەڤەرەیە، کە ئەو تێیدا ژیان دەگوزەرێنێ.

فاڵچییەکی بێژوو

چیرۆکێکە زۆر بە جورئەت و بوێرانە لە ڕێگای بەکار هێنانی "ئەندامە شوێن"ەوە نەفرەت لە دابونەرێتی کۆن و مەزهەب دەکات. دەیەوێ لە ڕێگای ئافرەتێکی ناهۆشیارو چەوساوەی دەستی مێردەکەی و قوربانی دەستی داب و نەرێتی کۆن و بەجێماوی قۆناغی دەرەبەگییەوە، ژیانی ئافرەتی کوردەوارمان پێ نیشان بدات، کەچۆن وەکو ئامێرێك بۆ بەرهەمهێنانی منداڵ سەیر دەکرێت (پیاوەکەم فرە خراوە، هەڕەشەی ئەوەی لێکردووم، گەر منالّم نەبێت، ئەوا تەڵاقم بدات). ئیدی مامە شێخ بەسوود وەرگرتن لەو هەڵوێستە کوێرانەیەی کۆمەڵ بەرابەر پیاوانی ئایینی هەیەتی، گوایە هەمیشە لەسەر هەقن، کاری خۆی دەکا... ئەوەتا لە کاتێکدا تخووبی هەستیارترین و ترسناکترین ئەندامی ئافرەتەکە دەبڕێ، هەرچەندە (چین چین ئارەقی شین و مۆری دەڕژاندن. ئازای جەستەی کەوتبووە لەرزین). ئینجاش چرکەی لەخۆ بڕیوەو مته‌ق ناکات.

هەمان ڕووداو لە ڕۆمانی (درز)ی کاکە مەم بۆتانی دووبارە بۆتەوە، وەلێ لای ئەو شموولی تر باسکراوە. لەو ڕۆمانەدا یەکێ لە کەسایەتییەکان ئافرەتێکی نەزۆکە، بۆ منداڵ بوون دەچێتە لای دکتۆر، تیری جوانییەکەی کەللەی دکتۆر دەپێکێ، ئەویش وەکو ئەم دەماری ژنێتی و هەوەس پەلکێشی خۆبەدەستەوەدانی دەکات.

لەم چیرۆکەدا و لە ڕۆمانەکەشدا ئەم هاوکێشەیە بەدەست دێنین:

منداڵ نەبوون= پووکانەوەی خۆشەویستی+ چەوسانەوە.

عەلەشیش

پێشتر خوێندنەوەم بۆ ئەم چیرۆکە کردووە، ئەمە دووەم خوێندنەوەمە، دریدا گوتەنی: هیچ خوێندنەوەیەك دوا خوێندنەوە نییە. منیش دەخوازم ئەمەی من دوا خوێندنەوەی ئەم چیرۆکانە نەبێت و نووسەرانی هۆشیارو خەمخۆرانی ئەدەب چەندین جاری دیش سەر لەنوێ بە چیرۆکەکاندا بچنەوەو شتی نوێی تێدا هەڵبهێنجێنن.

ئەم چیرۆکە وەکو زۆرێك لە چیرۆکەکانی دی نووسەر، بە زمانی کەسی دووەمی تاك (تۆ) بەڕێوە دەچێ و وا هەست دەکەین چیرۆکنووس لەتەك کەسایەتییەکەدا دەدوێ و شتی دی بیردەخاتەوە.

شوێن لە چیرۆکەکەدا لە بەرگی هونەری وەسف داماڵراوەو تەنیا بە یەك وشە ناوی شوێنەکان هێنراوە (قوتابخانە، ماڵ، بەردەرگا)، کە هەرسێکیان سێ شوێنی کۆمەڵایەتین و منداڵ لە هەر یەکێکیاندا وانەی جیاجیا و پەروەردەی جیاجیا لە زەینیدا تۆمار دەکات و بایەخ و دەسەڵاتی شوێنی بۆ ساغ دەبێتەوە. بۆ نموونە هەر بۆچوونە ژوورەوەو بڕینی سنووری دەرگای ماڵێك (پێویست بە تەمەنیك لە پێوەندیی کۆمەڵایەتی‌و بڕێك لە ڕەوشت و زەمەنێك لە ئاشنایی و برادەری دەکات)(٤).

هەر لێرەوە بایەخی شوێن و بەپیرۆز کردن و سنوور بڕینی لەلا بەرجەستە دەبێتەوە. ئەوەتا هەر ڕۆیشتنە بەردەرگا پرس‌و قایل بوون و ئاگادارییەکی لەلای دایك و باوکەوە پێویستە، خۆ لەماڵ دەرچوون و بەرەو قوتابخانە ڕۆیشتن ئەوا کۆمەڵێك ئامادەگی دیی دەوێت.

ئەمە ئەوە دەسەلمێنێت، کە تەمەن ڕێ بە سنوور بەزاندنی شوێنەکان دەدات.

بەگشتیی ئەو شوێنانەی لە دوو توێی ئەم چیرۆکەدان، دەکرێ بڵێین هەموو شوێنی تاك رەهەندن. ئەمەش بەو شوێنە دەگوترێت، کە (چیرۆکنووس بایەخی تەواوی پێ نادات، بۆیە بە رووپۆشی دەرەوەی رووداوەکان دادەنرێت)[٥].

هەرچی قوتابخانەیە جگە لەوە رۆڵی دژە شوێنیش وەردەگرێت. چونکە (پۆلەکانی خوێندن هەمان ئەو شێوازانەی ترس و دەسەڵات و یا ساغ کردن بەرهەم دەهێنن، کە لە ژووره داخراوەکانی خێزاندا بەرهەم دێت)[٦].

دژە شوێن بەو جێگایە دەگوترێت، کە هێزی کێشکردنی لاوازە و مرۆڤ تێیدا هەست بە هۆگری و دەستەمۆیی و ئاشنایی ناکات. ئیدی یا بە زۆر بەسەریدا سەپێنراوە، وەکو: زیندان، تاراوگە، سەربازی، بەرەکانی جەنگ.

یاخود بە ناچاری تێیدا دەگیرسێتەوە، وەکو: شوێنی کار، نەخۆشخانە، گۆڕستان. هەندێك جار شوێنی هۆگر پێچەوانە دەبێتەوە و بۆ دژە شوێن دەگۆڕێت، وەکو: ماڵ، قوتابخانە، شوێنی کار.

ئەم دوژمنداریيە وا لە قوتابییان دەکات هەوڵی دوورکەوتنەوە بدەن لەو مەڵبەندە و چارەنووسیان بەلایەکی دیدا ببەن. ئەو چارەنووسەی، کە دایکان و باوکان ئومێدەوارن جگەرگۆشەکانیان داهاتوو و چارەنووسێکی خۆیان ئاسایان نەبێت.

قوتابخانەی ماڵی دووەمی قوتابیان، مەڵبەندی پەروەردە و زانست و ئاشنابوونە بە دنیایەکی نوێ، بە دنیایەکی پێشکەوتوو تر، دنیایەکی ئارامتر و کەم چەوسانەوە تر. ئەم دنیا نوێیە هەندێك جار لای قوتابی، زیاتریش لای قوتابی کەم هۆشیارتر و نازیرەك، دەبێتە شوێنی ترس و لێدان و چاو سوورکردنەوە و پشکنین و لە زنجیردانی جووڵە و کاری ئاسایی رۆژانەیان، وەکو

ئەوەی لە پۆلدا پێکەنین قەدەغە دەکرێت و باجی لەسەر دادەنرێت. قسەکردنیش بە هەمان دەرد و تەنانەت هەڵسان و دانیشتن و چوون بۆ ئاو خواردنەوەو میزکردن و گەلێ شتی دی، بێ دەست هەڵبڕین و بێ فەرمانی مامۆستا ئەنجام نادرێت. کە هەموو ئەمانە لە ماڵەوە و لە کۆڵان مافی ئاسایی خۆیەتی و سانسۆریان لەسەر نییە، یا کەمترە. کە دەچێتە قوتابخانە هەموو ئەو مافانەی لێ دەسێندرێتەوە، سەرپێچی کردنیش باجێکی گەورە دەخاتە سەر قوتابی . لە سەرووی ئەمانەشەوە، وانەی گران و ماندووکەر و زمانی قورس و خوێندن بە زمانێکی دیی، هەروەها هەڵوێستی توند و تیژی مامۆستایان، چ بە قسە، یا بە رەفتار، بەرابەر بە قوتابی، دەبنە هۆی بە بەندیخانە وێناکردن و نامۆ بوون و ناحەزی و دژایەتی کردنی قوتابخانە لەلایەن قوتابییەوە، چ بە مەعنەوی، یا مادی، وەکو: خەت بە دیواری قوتابخانەدا هێنان و شووشەی پەنجەرە شکاندن و هەڵکەندنی نەمام و قرتاندنی گوڵی باخچەی قوتابخانەو... هتد. کە هۆیەکەی دەگەڕێتەوە بۆ دووری نێوان قوتابیان و مامۆستایان و گرنگی نەدان بە برەوو گەشە پێکردنی حەزەکانیان و نزیك نەبوونەوەو ئاشنا نەبوون بە سایکۆلۆژیای قوتابییان و ژیانی تایبەتییان و کردنی قوتابخانە بە زیندانی هەڵسوکەوتەکانیان و لە قەنارەدانی ئاواتە دوورە دەستەکانیان و گۆڕانیان بە حەز و ئارەزوو و ئاواتی چەپێنراو. ئەمەش لە سۆنگەی ئەو هەموو فەرمانانەی جووڵانەوەی جەستە و هزریان شەتەك دەدەن. بۆیە منیش لەم چیرۆکەدا قوتابخانەم بە دژە شوێن داناوە، چونکە دڵنیام زیرەکترین و هۆشیارترین قوتابی، خۆشترین رۆژی ئەو رۆژەیە، کە قوتابخانە تێیدا لە پشوودایە و داخراوە.

ئەم چیرۆکە حیکایەتی سیستەمی ئیفلاس بووی پەروەردەو فێرکردن لەلای خۆمان دەگێڕێتەوە (کە بێ ئەندازە نەخۆشە، سیستەمێکە نا عەقڵانییەت و توند و تیژی و ترس و ستەمکارییەکی هەمەلایەن دەیبات بەڕێوە)(٧).

چیرۆکەکە باس لە دیاردەی بەرتیلدان و دیاری بردن بۆ مامۆستا دەکات، بەرامبەر بە دەرچوونیان و سەرخستنیان لە وانەکانیاندا. ئەم دیاردانە بە گشتی تەنیا لە کاتی کەمبوودی ئابووری و بەرز بوونەوەی نرخی شتەکان و بەرابەر نەوەستانی ئەو چەردە پارەیەی مامۆستا مانگانە وەری دەگرێت لە نێوان پێداویستییەکان و نرخی بازاڕدا. ئەگەرچی عەقڵ و ڕەفتاری مامۆستا ئەم دیاردەیە قبووڵ ناکاو ناشبێ هیچ کات قبووڵ بکرێت، بەڵام هەرکاتێك قبووڵ کرا، ئەوا تەنیا ئەو جۆرە مامۆستا سادیستیکە ساردانە ئەنجامی دەدەن، کە لە پشت ویژدانی بێ ئاگایانەوە ئارەزوو و مەیلی کۆنترۆڵ کردنی قوتابییانیان لای خۆیان حەشار داوەو لە پێناوی بەرژەوەندی تایبەتیی خۆیاندا یاری بە چارەنووس و دواڕۆژی ڕۆڵەکانیان دەکەن. ئەو مامۆستایانەی زۆرجار ڕۆڵی هەمان ئەو باوکە تەقلیدییە، زۆرجار نەخوێندەوارە دەبینن، کە لەناو خێزاندا ئامادەیە و سادیستانە ڕەفتار دەکات. (بە گشتی کاتێ باسی سادیزم دەکەین، جۆرێك لە ناوێزەیی سێکسی بە خەیاڵماندا دێ. پیاوێك دێتە پێش چاومان، کە تا بە کوتەك لە ژنێك نەدات، یا بە جۆرێك لە جۆرەکان ئازاری نەدات، مەیلی سێکسی ناجووڵێت. سادیزم بە ئازاردان و ئەزیەت دانی خەڵکیش دەوترێ. گەوهەری مانای سادیزم، واتە: دەسەڵات و کۆنترۆڵی تەواو ڕەها بەسەر بوونەوەرێکی زیندووی تردا.. ئەشێ ئەو بوونەوەرە گیانەوەر، یا منداڵ، یا

کەسێکی گەورە بێت، کە کەسێکی سادیستیك ئەیەوێت بیکاتە موڵکی خۆی و بیخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە)(٨).

بە گشتی کەسایەتییەکە سلبی و ساویلکەو دەستەپاچە و بێ زمانە، شتێکی قووڵ و جددی دەربارەی ژیان بۆ ناگوترێ‌و بە درێژایی چیرۆکەکە لە وشەی (بەڵێ) زیاتر، کە ئەمیش نیشانەی خۆ بەدەستەوەدانە، چی دیی ناڵێت.

* * *

پەراوێزەکان:

١- دانا عەسکەر، "ئاوێزە" ژ (١)، نووسینگەی عەبدولوەهاب، کەرکوك ٢٠٠١ ل بەرگی ناوەوە.

٢- د. شجاع مسلم العاني، البناء الفني في الرواية العربية في العراق – ج٢- دار الشؤون الثقافية العامة- بغداد ٢٠٠٠، ص١١.

٣- جەلیل کاکەوەیس، چرکە زیندووەکان، وەزارەتی ڕۆشنبیریی- هەولێر ٢٠٠٠، ل٤٦.

٤- د. اسعد غالب الاسدي –شعرية العمارة- سلسلة الموسوعة الصغيرة- دار الشؤون الثقافية العامة- بغداد ٢٠٠٢، ص ٦٧.

٥- ياسين النصير- الرواية والمكان- ج١- سلسلة الموسوعة الصغيرة- دار الحرية للطباعة- بغداد ١٩٨٠، ص٧٤.

٦ ،٧-مەریوان وریا قانیع- هاوڵاتی ژ (٢٠٥)ی ٢٠٠٤/١٢/٢٩.

٨- ئەریك فرۆم، بە (ناوی ژیان)ەوە، و: ئازاد بەرزنجی، سلێمانی، چ٢، ٢٠٠٢، ل٨٠.

خوێندنەوەیەك بۆ چیرۆكی ترپەی پێی شەو

شیرین. ك یەكێكە لەو ئافرەتە نووسەرانەی لە دوای ناوەندی حەفتاكانەوە بە بەردەوامی سەرقاڵی چیرۆكنووسینەو چیرۆك مەملەكەتێكی تایبەتی بۆ دروست كردووە، یا راستتر بەخشتی چیرۆك مەملەكەتێكی تایبەتی بنیات ناوە. هەرچەندە شیعریش دەنووسێت، لێ هەر وەك چیرۆكنووس ناسراوە.

نكوڵی لەوە ناكرێت شیرین.ك، ئەحلام مەنسوور ئاسا چیرۆكەكانی بەرایی تەرخان بوون بۆ داكۆكی كردن لە مافی ئافرەتان و وەستانەوە بەڕووی چەوسانەوەی ئافرەتان لە سایەی كۆمەڵگەی سەرمایەداریدا. پاشان شانبەشانی گۆڕانكارییەكان ناوەڕۆك و تەكنیكی چیرۆكەكانی رەوتێكی دییان گرتەبەر. لە دەرگای گەلێ كێشەو ململانێی جیاجیایان دا. یەكێك لەو چیرۆكانەی، كە زمانەكەی زیاتر شیعرییەو بۆ بایەخداركردنی زمانەكەی، شیعری تێكەڵ بە چیرۆكەكانی كردووە، چیرۆكی (ترپەی پێی شەو)ە.

نووسەر لەم چیرۆكەدا باس لە ئافرەتێك دەكات لە چاوەڕوانی هاوسەرەكەیدا شەونخوونی دەكێشی و بە خەیاڵی رۆژانی رابردووەوە شەو بەسەردەبات. پاڵەوانی دووەمی چیرۆكەكە گۆدۆیەكی نادیارەو هیچ لە بارەیەوە نازانین، پاڵەوانی یەكەمیش ئافرەتێكە لەگەڵ كۆرپەكەیدا لە چاوەڕوانی گۆدۆی مێردیدا رۆژ دەكاتەوە. ئافرەتێ لە تەنیاییەكی قووڵدا دەژی، تەنیاییەك، كە تارمایی ترس و گومان بە دوای خۆیدا دێنێت، هەرچەندە ژنە ئەمەی پێوە دیارنییە، لێ لەو مەنەلۆگەدا رەنگدانەوەی ترس بەدی دەكرێت (لە پەنجەرەكەی ئەو ئەپارتمانەی بەرامبەری رووانی، تەنیا پەنجەرەكەی قاتی خوارەوەو دووانی

سەرەوە رۆشن بوون ((دیارە ئەوەیان زۆر مەست بووەو بیری چووە گڵۆپەكان بكوژێنێتەوە، دەنا لەم وڵاتەدا كارەبا بە چاوە...لەوانەیە ئەمشیان كیژۆڵەیەكی تەنیا بێ و بترسێت لەوەی بە تاریكی بخەوێت))[1].

چونكە یەكسەر بیری ترس بەلای ئەو كیژۆڵەیە بە مێشكیدا دێت، دوور لە گەلێ بیرو بۆچوون و وێناكردنی دی، دیارە ئەمەش رەنگدانەوەی نەستی خۆیەتی و لە كچەی ئەپارتمانەكەی ئەوبەرەوە بەدی دەكات. ئەوەتا نازانین كابرا بۆچی نەهاتۆتەوە؟ هۆی دواكەتنەكەی چییە؟ چ كارەیە؟

ئەمەو جگە لەوەی نازانین لە سۆنگەی چییەوە ژنە لە پیاوەكەی بە گومانەو نوقڵانەی خراپ بە مێشكیدا دەگووزەرێت (دەبێ لە كوێ و لەگەڵ كێ بێ؟). وا لێرەدا دواكەوتنەكە خۆی لە خۆیدا گومانی خراپی لەلا دروست دەكات، ئەمەش لەو رەفتارەی دراوسێكەیانەوە دێت، كاتێك كە تەپەیەك بەرەو ماڵە دراوسێكەیان مل دەنێت (چركەی كردنەوەی دەرگای ژوورەكەی تەنیشتی هاتەگوێ، دەنگە دەنگ و مشت و مڕ بە زمانێك، كە ئەم لێی تێنەدەگەیشت بەرز بووەوە، ئینجا پێكەنین و بە توندی دەرگاكە بە یەكدا دراو دەنگەكان كپ بوون....)[17].

لە پاش ئەم هەڵوێستە یەكسەر گومانی ئەوەی لەلا دەڕوێ (دەبێ لە كوێ و لەگەڵ كێ بێ؟)، بێگومان ئەمەش هەر رەنگدانەوەی گومانی پاڵەوانە بەرامبەر بەوی دیی، ئەنجاش كاریگەری رەنگدانەوەكەیە لەسەر هزری خۆی. كە ئەمەش زیاتر لە پاڵەوانێكی بێ ئیرادەو تەریك كەوتووی وەك پاڵەوانەكەی لەمەڕ خۆمان بەدی دەكرێت. ژنە خۆی پێویستی بە گەرمكردنەوەی هاودەم هەیە، بۆیە تەنانەت لە فلاشباگەكەیشیدا دەیەوێت ئەمە بچەسپێنێت

(پێخەفەکانی هێنا، رایخست، سەرینەکەی ئەوی هێناو پاڵکەوت، باوەشی پیاکرد، بە قووڵی پڕ بە سییەکانی بۆنی سەرینەکەی کرد، ماچی کرد، پێڵووەکانی لێك نا...)[ل١٧].

ئەو ژنە چونکە پێشتر تامی ئەزموونی خۆشەویستی چەشتووە، دەزانێت بە لەدەستدانی مێردەکەی چی لە کیس دەچێت. بۆیە بە درێژایی شەو لە چاوەڕوانیدا دەتلێتەوەو ئەو ترس و لەرزەش، ترسی لە دەستدانی مێردەکەیەتی، ترس لە تارمایی داهاتێکی بێ بەزەیی، کە بەڕێوەیە. ژنە لەو بۆشاییەدا دەیەوێ بە بیرکردنەوە لە شەوێك لەو شەوانە پڕ بکاتەوە، کە لە چاوەڕوانی تەپەتەپی پێیدا هەناسەی لە خۆ بڕیبوو تەپەتەپی دڵی لە گوێیدا دەزرنگایەوە. مێردەکەی دێتەوە، قەتماغەیەك لە بۆنی سپرتۆو دەرمانی لە خۆ گرتووە، سەرەڕای ئەو ئارەقەیەی گیانی، کە هەراسانی کردبوو، بە قەڵەمبازێ خۆی گەیاندێ و باوەشی پیاکرد.

کات لەم چیرۆکەدا لە وەستانەوە نزیکەو زۆر بە سستی و خاوی دەڕوا (هەردوو چاوی لەسەر سەعاتی قەد دیوارەکە مەیی، رووی گرژ کرد "ئەوە سەعات چەندە!؟ تازە نایەتەوە").

ئاوێزەی دەق زۆر جار دەبێتە کلیلی بابەتەکە، واتە (لە دەقی زیندوودا ناونیشان دەوری کلیل دەبینێت بۆ کردنەوەی دەقەکەو شۆڕبوونەوە بۆ ئاستە نادیارەکانی)(٢).

لێرەدا ناونیشانەکەی لای وەرگر زیاتر دوو هێما بە دەستەوە دەدات:

١- وا دەزانێت چیرۆکێکی سیاسییەو باس لە نهێنیکاریی دەکات.

٢- هەر لە دەستپێکەوە بڕیاری ئەوە دەدات، کە چیرۆکێکی سێکس ئامێزە.

نووسەر ئەو ناونیشانەی زیاتر لەبەر ئەوە بەکارهێناوە، چونکە ناوێکی شاعرییەو چەند جارێك لە دەقەکەدا ترپە دووبارە بووەتەوە.

بۆیە لەپاش خوێندنەوە دەگەیتە ئەو قەناعەتەی، کە ترپەی پێیەکە ئاماژەی بەردەوامی و چاوەڕوانی بە حاڵەتەکە دەدات (ترپەی پێیەك بە ئاشکرا لەبەر هەیوان و ناو هەیوان و لەناو دڵیدا لەسەرخۆ دەهات و دەچوو)[ل١٧١]، یا (تا خەو بردییەوە، ترپەی پێ و مۆسیقای ترسناکی هەورە گرمەکان گەمەیان پێ دەکرد)[ل١٧٢]، یا (خەو بردییەوە بەیانی ترپەی پێیەکی راکردوو، راونراو، شپرزە لەبەر دەرگاو لەناو گوێیدا هەر پێکوتەی بوو)[ل١٧].

شوێن لە چیرۆکەکەدا شوێنێکی هۆگرەو لە هەمان کاتیشدا شانۆییە، چونکە جووڵەی تێدا نییەو بە درێژایی چیرۆکەکە هەر هەمان شوێنی بێ جووڵەیە، پانتایی جووڵەی پاڵەوان ژوورێکە، واتە تایبەتە، شوێنی تایبەتیش بە پێی پێناسەی ئەرستۆ (لە یەك تەن و تەنیا کاتێك زیاتر ناگرێتە خۆی)(٣).

هەرچەندە ناونیشانی چیرۆکەکە ئاماژە بە جووڵەیەکی بەردەوام دەکات، لێ گۆڕانکاری تێدا بەدی ناکرێت، بۆیە زۆر بە ئاسانی دەکرێت ئەم چیرۆکە بگۆڕێت بە شانۆنامەیەکی مۆنۆدرامی و نمایش بکرێت.

نووسەر لەم چیرۆکەدا (زۆر لە کەسایەتییەکەوە نزیك دەبێتەوە، تا دەنگی تێکەڵ بە دەنگی ئەو بکات و هزروبیری بە هزرو بیری ئەوو زمانی تێکەڵ بە زمانی بکات)(٤) پاڵەوان کەسێکی ئۆقرە لێ بڕاوە، هەر کاتێك پەنجەرەکە دەکاتەوە، چاوی لە دنیایەکی دییە، دنیای دەرەوەی ژوورەکەی، ئەو دنیایەی مێردەکەی لە خۆ گرتووە و ئێستا شەوی لێ رۆژ دەکاتەوە، پەنجەرەکە دەبێتە دابڕێك لە نێوان دنیای ئەوو دنیای مێردەکەی، لە هەمان کاتیشدا پەنجەرەکە

دەبێتە ئامرازی پێوەندی لە نێوان جیهانە تایبەتەکەی و جیهانی دەرەوەدا. دەیەوێ ئەڵتەرناتیڤێکی دی بۆ پێوەندی کردن بە دەرەوەو دەرچوون لەو جیهانە تایبەتە بە رادیۆکە جێ بکاتەوە، کاتێك (دەستی دایە رادیۆ بچووکەکە، میلەکەی گۆڕی لەمسەرەوە بۆ ئەوسەر، لەوسەرەوە بۆ ئەمسەر، دەنگی مۆسیقایەکی ترسناك میلی رادیۆکەی لەسەر وێستگەیەك پێ وەستاند، مۆسیقاکە بەرەبەرە کزبوو، ترپەی پێی هەنگاوی بە پەلە بەسەر مۆسیقاکەدا زاڵ بوو، قیژەی ژنێکی تۆقیو مۆسیقاکەی کەرت کرد، ساواکەی بە دەم گریانەوە خەبەری بووەوە، بە پەلە رادیۆکەی کوژاندەوەو...)[ل١٧٢].

لێرەدا تەنانەت ترپەی پێ بەسەر هێمنترین ئاوازی مۆسیقادا زاڵ دەبێ و مۆسیقاکەی لێ نامۆ دەکاو دەتۆرێنێ. ترپەی پێ لە بری ئارامی و دڵنەواییەکی پێ ببەخشێ، جێگەی ترس و دڵەڕاوکێ و نائارامییە.

پەراوێزەکان:

١- ئاینده ژمارە (٤٩)ی ٢٠٠٣، ل١٦٩.
٢- عەتا قەرەداغی، گەڕانەوە لە خەیاڵەوە بۆ واقیع، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی ٢٠٠٤، ل٢٦.
٣- سەباح ئیسماعیل – شوێن و چەمکی شوێن لە ئەدەبدا، بەشی دووەم، نەوشەفەق ژ(٩)ی ، ٢٠٠٣، ل٤٤.
٤- یاسین النصیر – اشکالیة المکان في النص الادبي – دار الشؤون الثقافیة العامة – بغداد ١٩٨٦، ص٧٣.

قەیرە کچیی یا چاوەڕوانییەکی سیزیفییانە!

کەم نین ئەو نووسینانەی لەسەر ئافرەت نووسراون، وەلێ لە زۆربەی زۆریاندا راستی ونەو جورئەتی وتنیان تێدا بزرە و ئەو کێشانەی وەك شاکێشە خراونەتە روو، تەنیا بۆ پەردە پۆشکردن و باس نەکردنی هەندێ کێشەی گرنگی تر باس کراون و خراونەتە روو، کە ئەمەش بەهۆی نەبوونی وێنەیەکی فیکری روونەوەیە دەربارەی کێشەکان.

کەم کەس توانیویەتی خۆی لە قەرەی یەکێ لە کێشە گەورەکانی ئافرەت بدات، کە لای ئێمە زۆرن و کێشەی گەورەن و لە گەلێ شوێنی دنیادا نەماون و کاتیان بەسەر چووە، یەکێ لەوانە کێشەی (قەیرە کچی)یە. لای ئێمە پێوانەو سنوورێکی سووری وەهمی بۆ ئافرەت دادەنرێ، کە ئەگەر تخووبی ئەو سنوورەی بەزاند ئەوە ئیدی تەمەنی سەردەکاو کاتی بەسەر دەچێ و ئێکس پایەر دەبێ.
ئەم سنوورە هەرچەندە خۆڕسك نییەو دەستکردە، بەڵام لای ئێمە جێگیر بووەو رۆڵی چالاکی خۆی بە تەواوی بینیوەو دەبینێ، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ گەلێ هۆی ئابووری و کۆمەڵایەتیی و ئایینی و رامیاری و رۆشنبیری و خێڵەکیی و هۆی لابەلای دیش. کە بەڕاستی هێند بە تین رەگیان داکوتاوە، هەڵتەکاندن و بنجبڕکردنیان گۆڕانێکی رادیکاڵی لە هەموو بوارەکانی ژیاندا پێویستە.
یەکێ لەو هۆ گرنگانە رزگاربوونی ئافرەتانە لە کۆت و پێوەندی ئابووری. چونکە سەربەخۆیی ژنان هەنگاوی یەکەمە بۆ وەدەست هێنانی سەرجەم مافە رەواو مرۆییەکانی، چ لە ئاستی خێزاندا بێت یا لە کاردا یا لە کۆمەڵگادا.

ئافرەتی کارکەر هەست بە تواناو مرۆڤیی خۆی دەکات. هەست بە رێزو متمانەو سەربەخۆییەك دەکات، کە ئافرەتی بێ کار لێیان بێبەشە. ئێستا لە پێشکەوتووترین ولاتانیشدا ژنان بە تەواوی بە مافی یەکسانی خۆیان لەگەڵ پیاواندا نەگەیشتوون، بێجگە لەوەش لە هەموو ولاتێکداو لە دواکەوتووترین شوێنیش، کۆمەلانی خەڵك هەرچەندە بێبەش بن لە مافەکانیان، ئەوا ژنان تێیاندا بێبەشترینن. ئەنگلس راستی بۆ چووە، کە دەڵێت: لە خێزاندا ئافرەت رۆڵی پرۆلیتاریا دەبینێ و پیاویش رۆڵی بۆرژوا. (رادەی پەرەسەندنی هەر کۆمەڵێکیش بە رادەی سەربەستی ئافرەتانەوە بەندە)* ئەو سەربەستییەی بۆ پیاوی بە رەوا دەبینین، هەمان شتیش بۆ ئافرەت... ئێمە کە ئەم قسانە دەکەین لەوە بووینەتەوە، کە تا ملکداریێتی تایبەتی بمێنێ، ئەوا ژنان و پیاوانیش مافی یەکجارییان بەدەست نەهێناوەو ناهێنن.

بەو پێیەی لێکۆڵینەوە گەڕانە بە دوای راستی هەر مەسەلەیەك، یا بابەتێکدا، ئەمجا بەرچاوخستنی ئەو راستییە، بە دوور لە دووبارە کردنەوە بازنەییەکان!
بۆ ئەم لێکۆڵینەوەیە چیرۆکی (مەینەتی قەیرە کچێك)[1]ی (ئامینە محەمەد) ئاماژە پێ دەکەین و دەیخەینە بەر رۆشنایی باس و لێکۆڵینەوە، کە بوێرانە لە دەرگای کلۆمکراوی ئەم بابەتەی داوە و ملی رێی ئەو رەهەندەی گرتۆتەبەر.
دەستپێکی چیرۆکەکە: (ئەم جارەش خوازبێنی کەرم لە دەست چوو). هەر لەم دەستپێکەوە گەلێ شتمان بۆ روون دەبێتەوە:
یەکەم: پێشتر خوازبێنی کەری هاتووەو بێ ئەنجام بووە.
دووەم: کیژێکە لە چاوەڕوانییەکی قووڵی شووکردندا دەژێت.

سێیەم: لە دەستدانی هەر داخوازی کەرێك بەدەر لە ویست و ئیرادەی خۆیەتی.
مارکیز لە دەستپێکی رۆمانی (سەد ساڵ تەنیایی)دا نووسیویە:
(دوای ساڵانێکی درێژ، لەبەردەم تیمی گوللە باراندا، کۆلۆنێل ئۆریلیانۆ بۆیندیا، ئێوارە وەختی ئەو رۆژەی بیر کەوتەوە، کە باوکی لەگەڵ خۆی بردی، تاکو شەختەی پێ نیشان بدات) [٢].

شایانی باسە مارکیز لە رۆمانی (چیرۆکی مەرگێکی راگەیەندراو — قصە موت معلن)یشدا هەمان شێوازی دووبارە کردۆتەوە. بەم دەستپێکە ئیدی مارکیز بناغەی رۆمانە کەم وێنەکەی دادەڕێژێت. چیرۆکنووسمان ئیدی لە ئاگاییەوە بێت یا نا ئاگایی بەم دەستپێکە مارکیزییە سەرکەوتووانەیە پەنجەرەی چیرۆکەکەی دەخاتە سەر پشت. کە هێند سادەو چڕ کراوەتەوە، دەکرێ هەر ئەمەندە بەس بێت بە (چیرۆکۆکە) یەك بژمێررێت.

ئافرەتێ لە حاڵەتی چاوەڕوانی و دڵەڕاوکێدا بژێت، کاتێ خوازبێنی کەری نەناسیاوی شیرین و رۆح سووکی لە کیس بچێت، دەبێ چ هەڵوێستێکی هەبێت؟ (هەناسە هەڵدەکێشێ)و چاو دەگێڕێ دارتووە پیرەکەی حەوشەیانی بەرچاو دەکەوێ، دەچێتە سەربان و روو لە ئاسمان دەکا، ئەمجا خۆی دەکوتێ بەزەوییە گەرمەکەی مانگی ئابدا.

ئاڤان، جوانترین خوێندکاری کۆلێژی پزیشکی بوو، رۆژێك لە کاتی قسەکردندا لەگەڵ هاوڕێیەکی خوێندکاریدا باوکی دەبینێ و لەبەر چاوی هاوڕێکانی تەریقی دەکاتەوە، ئیدی لەو رۆژەوە، پابەندی ئامۆژگارییەکانی باوك و دایکی دەبێت. خوێندن تەواو دەکات و لە نەخۆشخانەیەك دادەمەزرێ. هەر ئەو داخوازی کەرەی لە تەمەنی ٢٩ ساڵیدا هاتە خوازبێنی، پاش ١١ ساڵی دی

دێتەوە خوازبێنی ، لەبەر ئەوەی ئەم تەمەنی ٤٠ ساڵە، رەت دەکرێتەوە. ئیدی لە قاڵبی خۆی دەردەچێ. بۆ سبەینێ خۆی لە دەرمان هەڵدەکێشێ و بە پانتۆڵی جینزو نیو قۆڵەوە بە بەردەمی باوکیدا تێدەپەڕێ. کە باوکی دەڵێ: بۆ کوێ بەم جل و بەرگە ناشیاوەوە؟ ئەو دەڵێ: (بەرەو چارەنووسی خۆم دەچم، بوومەتە قەیرە کچێکی ٤٠ساڵان، تاکەی دام دەبەستن؟!

لەسەر شۆستەی شەقامەکە دەوەستێ، ترومبێلێکی تازە مۆدێل بۆی دەوەستێ، ئەم خێرا خۆی فڕێ دەداتە ناوییەوەو لەگەڵیدا دەڕوا... ...).

ئەم چیرۆکە تابلێی چیرۆکێکی واقیعییە و بە جورئەت و راستییەکی لەبەرچاوەوە نووسراوەو بە زمانێکی رەوان و بەدەر لە پرۆسەی خەساندنی زمان داڕێژراوە.

زۆر لە نووسەران لە دەرگای ئەم بابەتەیان داوەو گەلێ چیرۆك و هۆنراوەو شانۆگەری لەسەر ئەم بابەتە نووسراون، هەر لە چیخۆفەوە[٣] بیگرە هەتا لۆرکاو[٤] رەووف بێگەرد[٥] و ئەحلام مەنسوور[٦] و شێرزاد حەسەن[٧] و حەمە سەعید زەنگنە[٨] و شاکر عەواد[٩] و گەلێکی دی.

ئەمانە هەموو لە دەقەکانیاندا باسی بابەتەکەیان کردووەو لێی دواون، بەڵام کەمیان پەیان بەهۆو ئاستەنگەکانی سەر رێگای دژواری قەیرەیی بردووە!.

ئەم کیژە هەموو خواست و ئارەزوو و خەون و هیوای لە شووکردندا خەست بووەتەوە، بەهەشتی شووکردن، ئیتر بە هەر کەسێك بێت لای ئەم بووەتە یەکەم ئامانج و دوا ئامانجی و چی توانای ماددی و مەعنەویی هەیە بۆ بەدیهێنانی ئەم ئاواتە دوورە دەستە بەگەڕ دەخات، ئەوەتا کاتێك، یەکێك لە خوازبێنی کەرانی لە دەست دەچێ، هەناسە ساردی و بێ ئومێدی دای دەگرێ و خۆی بەدار تووە پیرەکەی حەوشەیان دەچوێنێ. لەوەش زیاتر ئەوپەڕی بێ دەسەڵاتی و بێ

ئیرادەیی خۆی دەنوێنێ، سەردەکەوێتە سەربان بۆ روو لە ئاسمان کردن، نەك هەر ئەمە بەڵکو هەست بە ماسۆشیزم دەکات و چێژ لە ئازاردانی خۆیدا دەبینێتەوە، بۆیە دەکەوێتە ئازاردانی جەستەی خۆی، بەوەی خۆی دەکوتێ بە زەوییە گەرمەکەی بەر قرچەی خۆری مانگی ئابداو هەست بە سووتانی جەستەی دەکات، بێگومان ئەمە جەستە تێکشکاندن و لەناودانە، چونکە تەنیا شتێك لێرەدا پێی بوێری جەستەیەتی، وەك ئەم لە پایەی ئەوی کەم کردبێتەوە، ئەگەر چی رۆڵی جەستە هەندێك جار بە ناچاری وەکو سەرمایەیەك دەخرێتە کار، بۆ نموونە: ئافرەتی سەماکەر بۆ بژێوی خۆی جەستەی بەگەڕدەخا، یاخود سۆزانییەك کاری لەش فرۆشی دەکا. یا جەستە وەکو ئامرازێك بۆ جێگیرکردن و بڵاوکردنەوەی بیرو باوەڕ یا تۆڵەسەندنەوە بەکار دەبرێ، هەروەکو چۆن ئافرەتانی فەلەستینی لە پێناو ئامانجێکی باڵاتر (کە خۆیان وێنای دەکەن) جەستەی خۆیان دەتەقێننەوە.

کەوابوو جەستە فەلسەفەو فانتازیایەك دەنوێنێ و رۆڵ و دەلالەتی ئەو بە پێی شوێنی چینایەتی و شوێنی جوگرافی کەسەکە دەگۆڕێت. لەپاش ئەم خۆ ئازاردانە جەستەییە فرمێسك دەزێتە چاوانی (نازانم ئەم فرمێسکە لە کاتی خۆیدا هات یان بارانی لەناکاوە چاوەکانی شوشتمەوە؟).

بێگومان بارانی لەناکاو نییە، فرمێسکە لە کاتی شیاوی خۆیدا هاتۆتە خوارێ. فرمێسك رشتنە بۆ دوارۆژی نەزانراوی، بۆ نامسۆگەریی پاشەڕۆژی، بۆ داگیرکردنی ویست و ئارەزووەکانی، بۆ پووکانەوەو لە دەستدانی جوانییەکەی، بۆ نزیك بوونەوەی لە تەمەنی نائومێدی (سن اليأس)** بۆ بێبەری بوونی لە گڕوگاڵی پڕ مۆسیقاو لاوێنەری منداڵ و لێوی هەمیشە بە خەندەیان، کە

هەردەم نیشانەی بەردەوامیی ژیان و دوا رۆژی گەشن، بۆ بێبەری بوونییەتی لە خۆشەویستی و لوتکەی چێژی خۆشەویستی، کە سێکسە.

بەزەیی هاتنەوە بە خۆیدا، بەوەی دەزانێ چی لە کیس چووە و لە چ چاوەڕوانییەکی سیزیفییانەدا دەخولێتەوە، نۆڤالیس دەڵێ:

ئەو مرۆڤەی تامی ئەزموونی خۆشەویستی لە ژیانیدا نەکردبێ، شایانی بەزەیی پێدا هاتنەوەیە، چونکە نازانێت چی لە کیس چووە.

ئەمە ئەوپەڕی بێ دەسەڵاتییەتی بەرابەر بەو دیاردەیە، چونکە دەزانێ ئیتر ئەو پێوەرەی کۆمەڵ بۆی داناوە ئەگەر بەسەر بچێ ئەوا دواییەتی (ئاخ وا تەمەنم ٢٩ ساڵە کەسیش نەهات بمخوازێ). ئیتر سەری دونیای لێ دێتەوە یەك و کە (لەبەرامبەر ئاوێنەکە وەستا لە دڵی خۆیدا وتی: کەس نەماوە فەراشی نەخۆشخانەکە نەبێ) ئەمیش بەر ناکەوێ چونکە بۆ سبەینێ، کە هەواڵی دەپرسێ، پێی دەڵێن (ئیمرۆ زاوایە، کچە لاوە فەراشەکەی خواستووە).

ئەم کیژە خوێندەوارە، لێرەدا خوێندەوار بە مانای رۆشنبیر نایەت، چونکە نە وەزیفەو نە بڕوانامە بە رۆشنبیربوونی خاوەنەکەی ناگەیەنن، هەر وەکو زۆر کەس وای بۆ دەچن. بەختیار عەلی دەڵێ: رۆشنبیر بوون (تێگەیشتنە لە فیکرو زانست و فەلسەفە، بە حوکمی ئەو سامانە فیکری و رۆشنبیری و زاراوەییەی ئەو کەسەی بەرهەمی دەهێنێ، رۆشنبیر بوونی دەگەیەنێ).

کیژی بێبەش لە خۆشەویستی، بێبەش لە هۆشیاری، کیژی چەوساوەی ژێر چەپۆکی دایك و باوك و پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، دیلی دەستی تابۆکان، تابۆی ئەو کارو رەفتارانەی (لەبەر هۆی وەهمی و عەقیدەیی — نەك لۆژیکی — قەدەغە دەکرێن)[١٠].

نەك هەر دیلە بەڵكو (كۆیلەی كۆیلەیە، كۆیلەی ژێر دەستی پیاوی كۆیلەیە، ژیانیشی هێند لەوە باشتر نابێ گەر ببێتە كۆیلەی دەستی پیاوی ئازاد)[11]، چونكە ئەو هەمیشە لەژێر دەسەڵاتی سێ ملكەچیەكەدا بووە:

(ملكەچی تەواو بۆ باوكی، پاش شووكردنیش بۆ مێردەكەی، دوای مردنی مێردەكەشی ملكەچی بۆ كوڕە گەورەكەی)[12]. ئەو لە كۆمەڵێكدا دەژی، كە (جەنگ پیاوێتی و ئاشتی ژنێتییە، هێز پیاوێتی و بێ هێزیش ژنێتییە، بەندیخانە بۆ پیاوانەو ماڵیش هەر بۆ ژنان)[13]. ئیدی دۆش دادەمێنێ، هیچ وەڵامێكی پێ نامێنێ و بە یەكجاری شكست دێنێ.

دووریش نییە لەم كاتی بێ دەنگییەدا لەسەری جەنجاڵیدا ئەو پرسیارانە بتەقێنەوە، كە پاڵەوانی رۆمانی (رۆژانێك لە گەڵیدا — ایام معه)ی (كولیت الخوری) دەیانكا و دەڵێ (بۆچی كیژی رۆژئاواو كیژی سوێدی داوا لە كوڕە لاو دەكەن شەوی لەگەڵدا لە ماڵ و لەسەر جێگا رۆژ بكاتەوە، كەچی خەڵكی ئێمە بە سروشتیی دەزانن؟ ئەی بۆچی لە ئەڵمانیا و ئەمریكا ئەوە گەلێ بە پێویست دەزانن، كە كیژێك برادەرێكی كوڕی هەبێت، ئەی بۆچی لە وڵاتەكەی مندا بە سووكایەتی دەزانن گەر كیژێك لەگەڵ پیاوێكی ناسیاودا، كە بە رێكەوت لە رێگەدا یەكتر ببینن پێكەوە بوەستن))[14] ئەو تا ئەم ساتەش ورتەی لە دەم نەهاتۆتە دەرو لە ناخی خۆیدا دەكولێ یەكێ لە یاسا زانستێكان دەڵێ:

پاڵە پەستۆی زۆر تەقینەوە دروست دەكات. ئەوەتا ئەمیش بە خۆی دەڵێ (بەسە ئیتر تاكەی لە قاوغی میسالییەتدا بمێنمەوە؟).

كەواتە ئەو پاڵەپەستۆیەی لەسەری بوو كاری خۆی كرد، بۆیە توانای خولانەوە و وەستانی لە چاوەڕوانی گۆدۆدا چك دەهێنێ و دەتەقێتەوە، بەڵام چ تەقینەوەیەك؟!

(بۆ سبەینێ دەم و چاوی خۆی بە ئارایشت رازاندەوە و پانتۆڵێكی جینزو كراسێكی نیو قۆڵی لەبەر كرد و پرچە رەشە تانوپۆكەی بەسەر شانیا پەخش كردەوە، لەبەردەم دایك و باوكیا تێ پەڕی، باوكی وتی: بۆ كوێ بەم جل و بەرگە ناشیاوەوە؟! ئاڤان وتی: بەرەو چارەنووسی خۆم دەچم، بوومەتە قەیرە كچێكی ٤٠ ساڵان، تا كەی دام دەبەستن)؟! كاتێ دەبینێ كات بەرەبەرە بەسەر دەچێ و لووشی دەدا و لەگەڵیشیدا (نرخی لە بازاڕی فرۆشتندا دێتە خوارێ)[15]، شۆڕشێك لە ناخی خۆیدا بەرپا دەكات، پێوەندییە كۆمەڵایەتییە دواكەوتووەكان ژێر پێ دەخات، هەوڵی سەرنگوون كردنیان دەدات، تا ئێرە پەڵەی سەلبیەت بە هەڵگەڕانەكەیەوە دیار نادات، چاوەڕوانی كارێكی چاوەڕوان نەكراوی لێ دەكرێت. توێشووی سەفەری سەختی داوە بە شانا و ملی رێگای هات و نەهاتی گرتۆتە بەر، بەرەو كوێ؟ ئەوێك بتوانێ قسە تەنیا لەگەڵ فەراشە پیاوەكەدا بكات، ئەوێك لە كار و هەڵوێستی نابەجێشی هەر پابەندی دایك و بابی بێت، ئەوێك كاتێ خوازبێنی كەرێكی لە دەست دەدات، پەنا بۆ پاڕانەوە و خۆ ئازاردان دەبات... دەبێ وشترمەل(نعامە) ئاسا لە شاردنەوەی سەری زیاتر بۆ نەبینینی هەموو جەستەی چی لە دەست بێت؟!.

(چوو لەسەر شۆستەی شەقامەكە وەستا، كابرایەكی تەمەن ناوەندی پۆشتە ترومبێلە تازە مۆدێلەكەی بۆ وەستاند، پێی وت: فەرموو ئاڤان. (ئاڤانیش) خێرا خۆی فڕێدایە ناو ترومبێلەكەوە...).

ئاڤان وەك تۆڵە سەندنەوەیەك لە دایك و بابی، لە کۆمەڵ، لە داب نەریتی باوی بۆرژوازی، خۆی بەرەو ئەو هەڵدێرە دەبات، هەڵدێری پڕ لە کارەساتی لەشفرۆشی، سێکس و بەرەڵایی و خنکاندنی خۆشەویستی لە دڵی مرۆڤدا. ژووری نووستن ناکاتە مەیدانی جەنگی تۆڵە سەندنەوە، بەڵکو شەقام هەڵدەبژێرێ. خۆ دانە دەستی یەکەم کەس، کە بە ئۆتۆمبێلەکەی بۆی دەوەستێ، بەڵام وا دیارە کەسێکی ئاسایی نا، بەڵکو کەسێکی خاوەن ئۆتۆمبێل و گیرفانی گەرم، کە بەوەی بەناوی خۆیەوە گازی دەکا، لەوە دەچێ، یەکێ لە داخوازیکەرانی پێشووی بێت، نەك خۆشەویستی.

ئەمە دووبارە کردنەوەی هەمان هەڵەی ئەو کچەی یەکێ لە چیرۆکەکانی (ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی)یە، کاتێ لە گەرمەی بەزم و رەزمدا باوکی دێتە بیر، هەر بە مەبەستی تۆڵە سەندنەوە بە کوڕە دەڵێت (هەستە باوکم بانگ کە، بابەم جۆرە بمانبینێ و دڵی بوەستێ).[١٦] ئایا ئەمەیە چارەسەری قەیرە کچی یا قەیرە کوڕی؟ ئایا هەموویان ئەم چارەنووسە رەشە چاوەڕێیانە؟ ئایا لێرەدا ئاڤان مەبەستی تۆڵەسەندنەوەیە لە بابی و لە هەموو داب و نەریتێکی باو و ناقۆڵاو نەشیاوی ناو کۆمەڵ، یاخود شەپۆلی توندی ئالۆشەو تەوژمی بۆ هێناوە؟ نازانم نووسەری بەڕێز بۆچی ئەم رێگایەی بۆ پاڵەوانەکەی هەڵبژاردوە! رەنگە بڵێ ئەمە رووداوێکی راستەقینەیە و وەکو خۆی تۆمارم کردووەو نووسیومەتەوە، بەڵام داخوا رۆڵی چیرۆك تەنیا گێڕانەوەی واقعی ژیانە، یا گۆڕین و دینامیکیەت دانە بە ژیان؟ تەنانەت لێرەدا رۆڵی بەیان کەری دڵشکاوی و نائومێدیش نییە لەو وەزعە، چونکە ئەوە دەکرێ ببێ بە هاندەر بۆ ژیانێکی باڵاترو بە سۆراخی مرۆڤانی گەشە کردووترەوە بچێ و کاریان تێ بکا. خۆزگە نووسەر شانۆگەری

(بيت الاحزان — ماڵی پڕ لە کەسەر)ی دەدی، کە لە بەغدای پایتەخت نمایش کرا، تەوەری سەرەکی ئەم شانۆگەرییە باس لە ماڵوێرانی و خۆخواردنەوەو چاوەڕوانیی بێ ئەنجام و نەهامەتی جەنگ دەکات، کە چ ئاستەنگێکی گەورەیە لەبەردەم شووکردندا... یا فلیمی کچە میر (الاميرة)، کە باس لە کچە میرێکی سعوودی دەکات، بۆ خوێندن دەچێ بۆ بەریتانیا و لەوێ تیری ئەوینی کوڕێك دەیپێکێت، کاتێ کەس و کاری کچە میر پێ دەزانن، بە هەرشێوەو فرت و فێڵێك دەبێ کچەو کوڕە دەهێنن بۆ سعودیە، لەوێ دەیانگرن و لە مەراسیمێکی ئاشکرادا لە ملیان دەدەن، کە ئەمە لە کاتی خۆیدا، لە کۆتایی ساڵانی حەفتاکاندا پێوەندی نێوان ئەو دوو وڵاتەی بۆ پێنج ساڵی خشت تێکدا. تاوانی هەرە گەورەی ئەو دوو دڵدارە بە ئاکام نەگەیشتووە تەنیا خۆشەویستی بوو. نووسەری فیلمەکە هێند بە شارەزایی و لێهاتوویی رووداوەکان بەرجەستە دەکا و تراژیدیاکە قووڵ دەکاتەوە، بەوە گەورەترین رەخنە ئاراستەی ئەو بەرەو پاشچوونە دەکات، کە لە مێژە لە گیانەڵادایە، رۆژی مردنی هاتووەو هەمیشە بۆن و بەرامەی تاوانی گەورەی لێ دێت. (بەڵام پاسەوانە هەمەڕەنگەکانی جیهانی رزیوی کۆن بە هەموو جۆرێك پەیتا پەیتا گیانی دەکەنەوە بە بەرداو ناهێڵن گیان بدا)[١٧].

ئەو بەرەو پاش چوونە زەبەلاحەی توانای بەرەو پاش بردنی هێند بە هێزە دەتوانێت چەندین ساڵ کۆمەڵ بەرەو دوا بگەڕێنێتەوە، وەلێ توانای تەنها چرکەیەك بەرەو پێشبردنی نییە، خاوەن بڕیاری ئەوەیە لە کاتێکدا کیژ بەیەکەوە گیران، ئەوا لە زۆر حاڵەتدا کوڕە لە سەرزەنشت زیاتر، لە گوڵ کاڵتری پێ ناوترێ، بەڵام کچە دنیایەکی رەشتری دیی، دنیای گیان لە دەستدان لە ئامێزی

دەگرێت... بێگومان دەرمانی کاریگەر و یەکجاری کێشەی گەورەی قەیرەیی بە لابردنی ئاستەنگەکانی شووکردن یا ژن هێنان و بە نەهێشتن و لە ناودانی هۆیەکانی دروست بوونی قەیرەیی چارەسەر دەکرێ، چارەسەری یەکجاری کێشەی ئەو بە ئاکام نەگەیشتووانەی بە سوێوە قژی ژاکاوی تەمەنی رەشیان بە سپێتی دەهۆننەوە و لە ئەنجامی چاوەڕوانی و بێ ئومێدییەکی تاڵدا، هەموو کارێکی بە پیت بە نەزۆك دەزانن...

٢٠٠٢ عوزێم

پەراوێزەکان:

* وتەیەکی شارڵ فۆرێیە (١٧٧٢ — ١٨٣٧ز).

١- هاوکاری ژمارە ٣٦٤٤ی ١٤/١/٢٠٠٢.

٢- غابرییل غارسیا مارکیز —— ت: د. سامي الجندي و انعام الجندي — مائة عام من العزلة، دار الكلمة للنشر، — بيروت — ط ٧- ١٩٨٨ ص١٣ .

٣- چیخۆڤ — شانۆگەری سێ خوشك — و: جەلال تەقی — سلێمانی ١٩٩١ .

٤- لۆرکا — سێ تراژیدی — و: عەزیز گەردی — بەغدا ١٩٨٤، بڕوانە شانۆگەری (ماڵی بەرناردا ئەلبا).

٥- گۆڤاری بەیان — ژمارە ١٩٨٠/٦٧، بڕوانە چیرۆکی ((توانەوە)).

٦- ئەحلام مەنسوور — پرد — کۆمەڵە چیرۆك — بەغدا ١٩٨١، بڕوانە چیرۆکی (گۆشەیەکی ژیانی رەعنا).

٧- شێرزاد حەسەن — تەنیایی — کۆمەڵە چیرۆك — بەغدا ١٩٨٣، بڕوانە چیرۆکی (خوشکەکان).

٨- سێ نووسەر — پرسیارە نەزۆکەکان — کۆمەڵە چیرۆك — کەرکوك ٢٠٠٠، بڕوانە چیرۆکی (دوو ئەندێشە و یەك ئەنجام).

٩- ئاوێزە — کۆمەڵە بەرهەم — کەرکوك ٢٠٠١، بڕوانە چیرۆکی ((تەمەن گەورە)).

** لەم تەمەنەدا ئافرەت ئیتر بۆ یەکجاری لە منداڵبوون دەوەستێت.

١٠- محمد أمين عبدالله — شاکەس لە رۆمانی کوردی — کوردستانی عێراقدا (نامەی ماجستێر)، ٢٠٠٠ ل؟.

١١- المرأة و الاشتراكية — ترجمة و تقديم: جورج طرابيشي — بيروت — ط٣، ١٩٧٩ ص ١٤.

١٢- المرأة الفيتنامية — ت: شادية الحلو — بيروت ١٩٧٥ ص١٣.

١٣- جورج طرابيشي — شرق و غرب، رجولة وانوثة — دار الطليعة — بيروت — ط٣ — ١٩٨٢ ص٦.

١٤- د. نعيم اليافي — اطياف الوجه الواحد — منشورات اتحاد كتاب العرب — دمشق ١٩٩٧ ص ٢٦٤.

١٥- هەڤاڵ کوێستانی — ئافرەت و ژانی لەدایك بوونێکی نوێ — چاپخانەی راپەڕین — سلێمانی ١٩٧٩ ل٤٤.

١٦- احمد سيد علي برزنجي — دەستە و یەخە — کۆمەڵە چیرۆك — سلێمانی ١٩٧٧.

١٧- لە تێبینییەکانی مامۆستا (محەمەدی مەلا کەریم)ەوە وەرگیراوە.

گەشتێك بە كۆمارە یۆتۆپییەكەی لەتیف هەڵمەتدا

بە داخەوە هێندەی چیرۆك دەخوێنمەوە، هێندە بەدواداچوونم بۆ شیعر نییە. چونكە بەڕاستی شیعری ئەمڕۆ مۆمی چەشەی ئەدەبیت دەكوژێنێتەوە. كاتت دەباو، كە بە خۆتدا دەچیتەوە، دەبینیت لە جێی خۆتدای و بە درێژایی ئەو كاتە گوێدێری گوتارێكی نەزۆك و بێ ناوەڕۆك بوویتە، ئەمەش لە سۆنگەی ئەوەوەیە، كە شیعرەكە حسییەو خاڵییە لە مەعریفەو فكرو وێنەی شیعریی. نكوڵی لەوە ناكرێت شاعیری بە سەلیقەو بە توانامان هەن و دەكرێ بە شانازییەوە شیعرەكانیان بۆ زمانانی دی وەربگێڕرێن و ببنە ناسنامەی نەتەوەیەك، كە هەمیشە شوێنگازی دەمی قامچی چەوسانەوە بە جەستەیەوە دیارە. ئەو شاعیرانە دەتوانن زمانی خەڵكی بەشمەینەت بن و ئاهوناڵەیان بە میللەتانی دی بگەیەنن.

ئەحلام مستەغانمی دەڵێت: (ئەگەر مرۆڤ ڕێكەوتی شتێكی جوان، هێجگار جوان بكات.. ئەوا ئارەزووی گریانی هەڵدەستێ)[1].

منیش هەر كاتێك، كە دیوانێكی شیعریی، یا كۆمەڵە شیعرێك بۆ خوێندنەوە دەگرمە دەست، حەز دەكەم ڕێزی لێ بگرم و حەقی خۆی بدەمێ.

زۆر جاران لەگەڵ گەرمیی هەناوی شیعرێكدا دەتوێمەوەو بەخۆدا دەچمەوە، هەست ناسكتر دەبمەوەو فرمێسكی خۆشی دەبارێنم و وا هەست دەكەم ئەو شیعرە باس لەمن و لە ئازارەكانم دەكات، باس لەو زیندووە بۆگەنانەی دەورووبەرمان دەكات، كە نەك هەر ئێمە بەڵكو تەنانەت مردووەكانیشیان

هەراسان كردووە. باس لە كارەسات و ماڵوێرانی شەڕێك دەكات، كە بەڕێوەیە. ئیدی كە ئەو شیعرانە دەخوێنیتەوە، هەست دەكەیت، فەرامۆش كردنت بۆ شیعر جۆرێكە لە چەوساندنەوە. چونكە شیعر دنیایەكی پڕ لە جوانكاری و پڕ لە ژان بۆ هاتنە دنیای نوێ دەدۆزێتەوە. بە گشتی شیعر ئەستێرەیەكی لە مەدار دەرچووی نەدۆززراوەیە. لەم دواییەدا بەرگی دووی دیوانی لەتیف هەڵمەتم بە دەستكەوت، لەپاش خوێندنەوەی گەیشتمە ئەو قەناعەتەی، كە بەڕاستی لەتیف زەوییەكی بەرێژەوی شیعرەو هەندەی پێویست بایەخی پێ نەدراوە، لە دەرەوەی گوتاری ڕەخنەییدا ماوەتەوەو ئەنجاش لە ئەفراندن بەردەوامە. ئاوازی چ گوتارێكی ئینسانی لەنێو دێڕی شیعرەكانییەوە دەبیستین، هەستی چ ئینسان دۆستییەك لە كانی شیعرەكانییەوە هەڵدەقوڵێ. دەیەوێت كۆمارێك بنیات بنێت بە دەست و پەنجەو خامەی شاعیر خۆی، بە دوور لە وێناكانی (كۆمار)ەكەی ئەفلاتوون و (المدینة الفاضلة)ی فارابی و (یۆتۆپیا)كەی تۆماس مۆر:

یا جیاع العالم

ادخلوا جمهوریتی

ئەو دەخوازێت شۆڕشێك بەرپا بكات تا ئەو دنیایەی بە شیعر وێنای دەكات و لە خەیاڵیدا بنیاتی ناوە بە واقیعی بكاتەوەو واقیعی پێچەوانەش، واتە واقیعی چەوسانەوە و دژایەتییەكان بگۆڕێت و سەر لەنوێ خشت بە خشت بە دەستی خۆی بنیاتی بنێتەوە:

پشیلە كلیل بە دەستی موبەقی سیاسەتە

قیر وەك بەفر سپییە / قیر دەوڵەمەندێكی كنۆژە

بەفر وەكو محەمەد عەلی كلای رەشە

قالۆنچە دەڕپێ دەکات

ئەدۆنیس دەڵێ: (شیعر واقیع دەگۆڕێ، لەو ڕووەوە نا، کە بە شێوەیەکی سیاسی یان ئابووری یان کۆمەڵایەتی دەیگۆڕێ، بەڵکو لەو ڕووەوە، کە تێی دەپەڕێنێ و وێنەیەکی تازە بۆ واقیعی تازەو باشترو دەوڵەمەندتر پێشکەش دەکات)[٢].

ئەو دەیەوێت نەك جیهان بگۆڕێت، بەڵکو سەرجەم مێژووی مرۆڤایەتیش بنووسێتەوە، ئەو مێژووەش کە نووسراوەتەوە، جگە لە مێژووی پاڵەوانێتی ئیمپراتۆرو میرو پاشا و سەرۆکەکان زیاتر چی دی نییە:

مێژوو پشیلەیە

لە مووبەقی پاشاکاندا نان دەخواو

لە کۆشی کەنیزەکەکانیاندا

بالق دەبێ

ئەی خەم خەونەکانم مەدڕە

دوایی لای شادی

شکاتت لێ دەکەم...

لەتیفی شاعیر هەند سەرکێش و یاخییە، هەمیشە لە ململانێی نێوان (من و خۆم و خۆم و من) دایە و بەردەوام جەستەی شیعرەکانی شەلاڵی خوێنن و چوڕاوگەی خوێنیان بەستووە، ئینجە مەمەندێکی بێ شوێن و وڵاتن، سنوورەکان تەی دەکەن و لەکوێ چەوسانەوە هەبێ ئەوان لەوێن، بەدووی (عەبدی خان و عەلی سەفا بەگ و... خانەکان)دا وێڵن و گوندو ناوچەو وڵاتەکان لە دەست دەردێنن و ئاسەواریان دەبڕنەوە، کۆمۆنارێکی پاریسین و

پەرچەمی دروشمی (نابێ کەس هەژار بێ) یان بۆ دیلانی برسێتیی دنیا بەرز کردۆتەوە. سەرەنجام شاعیر دەیەوێ (رابعة العدوية) ئاسا، گڕ لە بەهەشت بەرداو ئاو بە دۆزەخدا بکات.

شاعیر هێند سەرقاڵ و پڕ ئیشە، تەنانەت حەزە تاکەکەسی و بەرژەوەندییە تایبەتەکانی خۆی فەرامۆش و پشتگوێ خستووە، تا ئەو ڕادەیەی بواری ژوان و ڕامووسانی دلبەرەکەشی نییە:

هەموو کاتەکانی گەردوون

بەشی دوو عاشق ناکات

تەمەن چەند کورتە

ماچێکی تیادا دروست ناکرێ

ئەو بە دوور لەو ئازادییەی کە هەیە، خوازیاری ئازادییەکی واقعییە، ئازادییەك شایان بە ئینسانەکان، بێ چەوسانەوەو دوور لە جیاوازی کردن و ململانێی چینایەتی، ئەو نایەوێ ئازادی لە مەترسیدا بێت (دیواری نێوان کۆیلەیەتی و ئازادی لە پەردەی کچێنی تەنکتر) بێت. هەر بۆیە داوا دەکات منداڵان لە دایك نەبن، چونکە تاکو ئێستا مەلۆتکەی قومات کراوی ناو بێشکە لە بری ژن وە یا لە بری خوێن مارە دەکرێن و چارەنووسیان دەدرێت بە ئاوداو ئاگری شەڕو دوژمنداریی خێڵەکییان پێ دەکوژێنرێتەوە و هەوەس و ئارەزووی پیاوانیان پێ دادەمرکێننەوە. یا لە سۆنگەی دەستەنگی دایك و بابیانەوە ناچار دەبن هەر لە منداڵییەوە ئەندامی ساواو نەخەملیویان بخەنە ژێر باری قورس و تاقەت پڕووکێنی کارەوەو ناچار بن دەرسەکانیان بە نیوە چڵی جێبهێڵن و لەوانەشە هەرگیز نەتوانن بگەڕێنەوە سەری. یا هەر لە بناغەدا

زۆریان لەگەڵ دەرس و قوتابخانە نامۆ دەبن و تەلەفزیۆن و سینەماو وەرزش و یاری بۆ ئەم بێدەرەتانانە وەك ئارەزوو و خەون و خەیاڵ وایەو هەمیشە حەزو ئارەزووەکانیان وەکو ئاواتی دوورە دەست ئاسا، لە ناخیاندا نوقوم دەبێ و پێناگەن:

لەدایك مەبن..

با راپێچی شەڕی براکوژی نەکرێن..؟

لێرە لەگەڵ لەدایکبووندا

زمانی منداڵ دەردەهێنرێ و

زمانی پێڵاوێك دەئاخنرێتە جێگاکەی

بۆ ئەوەی مناڵان

گۆرانی عەشق نەڵێن

لێرە لەگەڵ لەدایك بووندا

مامان دڵی منداڵ تووڕ دەدات و

مشتێ باڕووت

لە سنگی دا دەچێنێ..!

منداڵان لەگەڵ ساتەوەختی لەدایك بوونیاندا رووبەڕووی دۆزەخێك دەبنەوە، کە بە درێژایی تەمەنیان لەگەڵیاندا دەژێت و رۆژانە هەڵمی کارەساتێك هەڵدەمژن:

نازانم بۆنی دووکەڵی دێیەکی سووتاوە دێ

یا دڵی دایکی شەهیدێك

لەتیف بڕوای تەواوی بەوە هەیە، کە ناتوانێت بە نەسیحەت و ئامۆژگاری دنیاو سیاسەت بگۆڕێت، چونکە ئەو باش دەزانێت (بە نەسیحەت بوایە دەبوایە لە کوردستاندا کورد فیشەکێکی بە مێشوولەیەکی ناو وڵاتەکەی خۆیەوە نەنایە)[٣].

لەتیف بە ئاگایەو (خۆی لە قەفەزی ئاسنینی شیعری تەنگەبەردا دیل ناکات، چونکە مەودای فڕینی مەلی بیرو هۆشی ئاسمانی بەرینی هەموو جیهانە)[٤].

ناکرێ بە ئاسانی لە لەتیف و شیعرەکانی بگەیت، ئەو پەیامبەرە، جارێك بوزایەو جارێك دەبێتە مەسیح و جارێکی دی نەتەوەپەرستە و جارێکیش کۆمۆنیست. ئەمە وەکو ئایدۆلۆژیا. وەکو رێبازی ئەدەبیش سەر بە هیچ قوتابخانەو رێبازێکی دیاریکراو نییە، ئەو جارێك حافزی شیرازییە و جارێکیش جۆرج ئۆروێڵ و جارێکی دیش کازانزاکی و باشلارە.
ئەوەتا لە شیعری (تەبایی و ململانێی نێوان هاووڵاتییە ئەلەکترۆنییەکانی کۆماری لەتیف هەڵمەت)دا، ئەم یاری کردنە بە رێبازە ئەدەبییەکان خۆی لە خۆیدا رێبازێکی نوێیە و نەمبینیوە پێشتر یەکی دی ئەمەی پەیڕەو کردبێت.
لێ لە بارەی بەکارهێنانی مەزهەب لەگەڵ مارکسیزم و پاشان تێکەڵاوکردن و گونجاندنیان لەگەڵ ناسیۆنالیزمدا، رۆیشتن لەمپەڕی راستەوە بۆ ئەوپەڕی چەپ و بە پێچەوانەوە، خۆی لەخۆیدا جۆریکە لە تێکەولێکەی فیکری و بزریی وتاری زانستی، ئەو لە یەك کاتدا سۆشیالیست و سەرمایەدار، عەلمانی و دینی، دیموکرات و ستەمکەر، ناسیۆنالیست و چینایەتی)یە[٥] ئەمەش دەکاتە لوتکەی بێ شوناسی و بێ پرۆگرامی لە کاری رۆشنبیری و فکرو سیاسەت و کۆمەڵایەتی

و... هتد دا. له كاتێكدا ئەو مەبەستێتی وەكو هیومانستێك خۆی دەربخات و ئاوی ژیانی هیومانیزم بە قوڕگی شیعرەكانیدا بكات و هەرگیز وەكو سیاسییەك یا راستتر وەكو ئایدیۆلۆژیستێك بەرچاو نەكەوێ. ئێمە لەوە بووینەتەوە، كە ئەدەبی بێ ئایدۆلۆژیا و بێلایەن نییەو و تەنانەت (هونەر بۆ هونەر)یش بەرهەمی بێزاری و بێ ئومێدی نووسەرە، لە ئەنجامی نامۆیی و هەست كردنی بە بەكالاّ بوونی مرۆڤ، لە قۆناغی سەرمایەداریدا:

ئەمە وڵاتی ئەو شاعیرانەیە

كە تاجی زێڕینی شیعر

دەبەخشن بە هەر حزبێك

كورسیەیەكی شلۆقیان

لە سووچێكی پەرلەماندا

بۆ داگیر دەكات[٦].

لەم هۆنراوە درێژەدا (تەبایی و ململانێی نێوان هاووڵاتییە ئەلەكترۆنییەكانی كۆماری لەتیف هەڵمەت)، لەتیف پرسی بابەتە هەنووكەییەكانی یەك بەیەك بەسەر كردووەتەوە، وەكو (شەڕی ناوخۆیی، مافی ئافرەت، مافی منداڵان، ئەنفال، كەركووك و...)، بۆیە ئەم هۆنراوە درێژە (٧٨) لاپەڕەییە، بەقەد درێژیی خۆی و چەند قاتی دییش هەڵدەگرێ لەسەری بنووسرێ و شی بكرێتەوە و بابەت و گوتاری نوێی تێدا ببینرێتەوە.

پەراوێزەكان:

١- ئەحلام مستەغانمی، بیری لەش، و: ساڵح محەمەد ئەمین، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی ٢٠٠٣ ل٥٥ .

٢- گۆڤاری شیعرستان، ژ (٥)ی ساڵی ٢٠٠٠ ل٧١ .

٣- كتاب كردستان، مەریوان وریا قانع، مۆدیلەكانی رۆشنبیری، ژمارە دوو، تاران ٢٠٠٣ ل٢٠٤.

٤- دەستكاری وتەیەكی حەمە سەعید حەسەنە، بڕوانە: گۆرانییە باڵنەكراوەكان. ستۆكهۆڵم ١٩٩٤ ل٦٠ .

٥- مەریوان وریا قانیع، شوناس و ئاڵۆزی، چاپخانەی رەنج، سلێمانی ٢٠٠٤ل١٧٤.

٦- شیعرەكان لە دیوانی لەتیف هەڵمەت، بەرگی دووەم، چاپخانەی راز، سلێمانی ٢٠٠٠ ل ١-٧٨، وەرگیراون.

سەباح ئیسماعیل محەمەد

- لەدایکبووی ١٩٦١ ی کەرکووکە .
- سالأنی ١٩٨٤- ١٩٨٥ کۆلێژی ئەندازەی لە بەغدا تەواو کردووە .
- لە هەشتاکانەوە دەنووسێت .
- ئێستاکێ بەڕێوەبەری نووسینە لەڕۆژنامەی باسەڕە .
- ئەم کتێبانەی بە چاپ گەیاندوون :
- ئاوێزە/ ٢ (کۆبەرهەم) بە هاوبەوشی لەگەڵ حەمە سەعید زەنگنە ٢٠٠٣.
- دیالۆگ (چاوپێکەوتنی ئەدەبی) ٢٠٠٥ .
- ناعەقلانییەت لەگوتاری جەبهەی تورکمانیدا ، نووسینی : د . جەبار قادر (وەرگێڕان) ٢٠٠٥ .
- هیزە وریابن (کۆچیرۆك) نووسینی : عەزیز نەسین (وەرگێڕان) ٢٠٠٥
- وێڕای چەند کتێبێکی دیی ئامادەن بۆ چاپ .

پێڕست

* لەبری پێشەکی ٥
* چەمکی شوێن و جوانکارییەکانی لای یاسین النصیر ٧
* چەمك و ستاتیکای شوێن لە ئەدەبدا ١٥
* فانتازیای پێشبینی لە چیرۆکی "هاوار"ی ئەحمەد محەمەد ئیسماعیلدا ٧٣
* خەمی نەتەوەیەك بە کۆڵی چیرۆکێکەوە ٨٩
* هەڵوەستەیەك لە بەردەرکەی "ژووری ناوەڕاست"دا ٩٧
* پێشەکییەکی کورت بۆ پرۆژەیەکی گەورە ١٠٣
* خوێندنەوەیەك بۆ چیرۆکی ترپەی پێی شەو ١١٧
* قەیرەکچیی یا چاوەڕوانییەکی سیزیفییانە! ١٢٣
* گەشتێك بەکۆمارە یۆتۆپییەکەی لەتیف هەڵمەتدا ١٣٥

ئەو کتێب و بڵاوکراوانەی لقی کەرکووکی یەکێتیی نووسەرانی کورد پاش کۆنفرانسی ئازادی بەچاپی گەیاندوون، جگە لە گۆڤاری گزنگ کە بەردەوام مانگانە دەردەچێت.

١– چیرۆکستان	دەق و رەخنە	حەمە کەریم عارف
٢– كركوك والتطهير العرقي	دیکۆمێنت	و: رەعد بابان
٣– مانیفێستەکانی پووچی	هۆزان	مەهدی زریان
٤– شیعری هەڵبژاردە بۆ مناڵ و گەورە	هۆزان	لەتیف هەڵمەت
٥– بەرەو شێت بوون	هۆزان	عومەر سەیدە
٦– دڵۆپە	هۆزان	یوسف لەتیف
٧– ماچ	کۆمەڵە دەق	بەکر دەروێش
٨– چاوبرکێی سەر زورگەکان	چیرۆك	حەمە سەعید زەنگنە
٩– داوەتی کۆچەریان	چیرۆك	حەمە کەریم عارف
١٠– ناسنامەی دەق	رەخنە و لێکۆڵینەوە	د. فوئاد رەشید
١١– شرۆڤەیەك لە بازنەدا	گوتارو رەخنە	سەردار جاف
١٢– – تەکنیکی گێڕانەوە لە چیرۆکەکانی مارف بەرزنجیدا	لێکۆڵینەوە	د. شوکریە رەسوڵ
١٣– گەڕانەوە بۆ حەیفا	چیرۆکی وەرگێڕراو	و: ئەحمەد عارف
١٤– سۆسیۆلۆژیای شیعری کوردی	لێکۆڵینەوە	د. ئازاد عەبدولواحێد کەریم
١٥– لە هەردەکانی کوردستانەوە بەرەو بیابانی عەرەب	رۆمان	جەلیل محەمەد شەریف
١٦– بانیژەی خەمەکانی شارەکەم	هۆزان	بورهان بەرزنجی
١٧– عەورەتی گەلا	هۆزان	سیروان ناشاد
١٨– هونەری رۆژنامەنووسی لە گۆڤاری نزاردا	لێکۆڵینەوە	شوان خورشید
١٩– ژوانی عەشقداری	شانۆگەری	وریا شەهاب
٢٠– ئۆپەرێتەکانی هەزارەی سێیەم	هۆزان	بورهان ئەحمەد
٢١– ئێوارەیەك نایەمەوە	هۆزان	لەتیف فاتیح فەرەج
2٢– سیفری ئاگر	هۆزان	کەریم دەشتی
23– لە روانگەی زماننـاسییەوە	لێکۆڵینەوە	و: د. ئازاد ئەمین باخەوان
٢٤– گورگ	چیرۆکی وەرگێڕراو	و: عەلی بەرزنجی خالید مەجید فەتحوڵڵا

یەکێتیی نووسەرانی کورد
لقی کەرکوك